

Міністерство освіти і науки України
Національний університет “Києво-Могилянська академія”
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

Освітній рівень – бакалавр

на тему: «Літературні означення степових народів
у руській книжності домонгольського періоду»

Виконав: студент 4-го року навчання,
спеціальності: 032 «Історія та археологія»

Освітньо-наукової програми «Історія»

Панченко Дмитро Олександрович

Науковий керівник: Арістов Вадим Юрійович,
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник

Рецензент: Толочко Олексій Петрович,
доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України,
завідувач сектору досліджень історії Київської Русі

Інституту історії України НАН України

Кваліфікаційна робота

захищена з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

“ _____ ” _____ 2026 р.

Декларація академічної доброчесності

студента НаУКМА

Я, Панченко Дмитро Олександрович, студент 4 р. н. факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 “Історія та археологія” адреса електронної пошти: d.panchenko@ukma.edu.ua підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему «Літературні означення степових народів у руській книжності домонгольського періоду» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1- 3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлений;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згоден на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь- який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.



Анотація

Кваліфікаційної роботи

Тема: «Літературні означення степових народів у руській книжності домонгольського періоду»

Автор: студент 4-го р. н. першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньої програми «Історія»

Панченко Дмитро Олександрович.

Науковий керівник: Арістов Вадим Юрійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник.

Захищена: " ____ " _____ 2026 р.

Короткий зміст роботи:

Кваліфікаційна робота є комплексним дослідженням проблеми сприйняття та конструювання образу степовиків у давньоруській книжності.

Робота присвячена дослідженню значення, походження та особливостей побутування етнонімічних та неетнонімічних означень кочових народів.

Для розкриття теми було залучено давньоруські хроніки – передусім Повість временних літ (ПВЛ) та Київський літопис, агіографічні твори, апокрифічну літературу («Одкровення» Псевдомефодія) та біблійні та літургійні книги, які разом формували поле читання давньоруських книжників. Окрім того, було використано широку номенклатуру сучасної літератури на дотичні теми.

У роботі охарактеризовано погляд автора ПВЛ на походження сучасних йому народів, приділено увагу питанню концептуалізації Русі як Нового

Ізраїлю та ролі степових народів у картині світу. Аналізуються етнонімічні означення степовиків, вплив візантійсько-слов'янської книжної традиції та роль літургійного часу у виборі джерел. Також досліджено неетнонімічні означення, що відображають морально-етичну оцінку кочовиків. Доведено, що використання цих маркерів не було статичним: риторика змінювалася залежно від політичної кон'юнктури та ступеня інтеграції степовиків у руську орбіту.

Окремо розкрито проблему атрибуції джерел. Встановлено, що головним творцем комплексу найменувань був автор ПВЛ Сильвестр. Попри існування альтернативних генеалогічних поглядів, його оптика збереглася укладачем масиву статей Київського літопису за 1178-1184 рр. і продовжувала побутувати в XV столітті.

Доведено, що давньоруські автори конструювали образ степовиків на основі авторитетної книжної традиції, а не на підставі власних етнографічних спостережень. Автор ПВЛ свідомо вписував місцеву історію в контекст священної світової історії. Кваліфікаційна робота поглиблює уявлення про генеалогічні погляди та «символічну географію» освіченої еліти давньоруського суспільства, роблячи внесок до історіографії, присвяченої механізмам давньоруського історіописання.

Зміст

Перелік умовних скорочень	2
Вступ	3
Розділ 1. Imago mundi хроніста ПВЛ у «недатованому введенні».....	8
Розділ 2. Етнонімічні означення степовиків у давньоруській книжності	20
2.1. «Одкровення» Мефодія Патарського та літературні генеалогії степових народів.....	20
2.2. Домінантний етнонім – ізмаїльтяни.....	24
2.2.1. Побутові та просторові паралелі половців з ізмаїльтянами «Одкровення»	24
2.2.2. Вплив літургійного часу на вибір джерел.....	26
2.2.3. Вплив біблійних текстів.....	30
2.2.4. «Інтелектуальна атмосфера» автора ПВЛ.....	31
2.2.5. Супутні етноніми: «агаряни», «торкмени», «сарацини».....	34
2.3. Біблійні паралелі в образі печенігів у статті 993 року	41
Розділ 3. Неетнонімічні означення степовиків у давньоруській книжності	44
Розділ 4. Проблема атрибуції літературних означень степових народів у давньоруській книжності.....	52
Висновки	59
Список використаних джерел та літератури	61
Додатки	70

Перелік умовних скорочень

ГВл – Галицько-Волинський літопис

ЕТ – Етногенеалогічний трактат

Іпат. – Іпатіївський літопис

Кл – Київський літопис

Лавр. – Лаврентіївський літопис

ПВЛ – Повість временних літ

ПСРЛ – Полное собрание русских летописей

Вступ

Застосування семіотичного підходу до аналізу текстів дозволяє побачити, як давньоруські книжники здійснювали спробу осмислити зовнішній та непідконтрольний простір степу. Зіткнувшись із чужим світом, книжник міг усвідомити та зафіксувати його лише через систему значень власної культури. Будь-яке нове явище чи соціальний устрій іншого народу «опановувалися» шляхом їхнього опису у звичних та зрозумілих для автора категоріях¹. Давньоруська суспільно-політична реальність слугувала тією системою координат, у межах якої книжники були здатні інтерпретувати навколишній світ. Так, володарі половців, хазарів та навіть єрусалимський король Балдуїн іменуються «вітчизняним» словом «князь». На візантійському іподромі, в оточенні польського князя чи угорського короля знаходяться «бояри»².

Надання імені – уже прояв приборкання зовнішнього хаосу. Принаймні, це свідчить про спробу його осмислити. Невипадково у найавторитетнішому джерелі середньовічного книжника – Біблії (а точніше в книзі Буття) – читаємо: «и наре^ч адамъ имена всѣ^м ското^м . и всѣ^м птица^м нб^снымъ . и всѣ^м свѣ^ре^м земнымъ»³. Між іншим, перше братовбивство було ще й конфліктом осілого та кочового способів життя, адже «бы^с авель пастырь овцамъ . каин же бѣ дѣлаа землю»⁴.

Ототожнення сучасних для книжників степових народів із їхніми біблійними предками було дуже важливою формою опису світу: невідомі та незрозумілі народи отримували імена зі Святого Письма чи апокрифів, стаючи зрозумілими елементами християнської історії. Таким чином навколишній простір набував чіткої організації, що своєю чергою допомагало відшукати

¹ Лотман Ю., Успенский Б. О семиотическом механизме культуры. *Труды по знаковым системам*. 1971. Вып. 5. С. 146-148. Гірц К. Інтерпретація культур: Вибрані есе / пер. з англ. Н. Комарова. Київ, 2001. С. 11.

² Толочко О. Образ чужинця в картині світу домонгольської Русі. *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. 1992. Том I. С. 44.

³ Книга Буття. Давньослов'янський четій текст за списками XIV–XVI століть / вступ, упор. тексту Т. Вілкул, покажчики слів С. Ніколаєв. Львів, 2020. Серія «Київське християнство», Т. XXII. С. 95-96.

⁴ Книга Буття. Давньослов'янський четій текст за списками XIV–XVI століть. С. 104.

місця та ролі для своєї та чужої спільнот, а найголовніше – вписувало місцеву історію у вічну, християнську.

Окремо варто зауважити, що в дослідженні проводиться чітка межа між емпіричними етнонімами (такими як «половці», «печеніги», «чорні клобуки»), які відображали досвід реальних контактів зі степовими народами, та книжними конструктами, створеними за допомогою текстів⁵.

Темі стосунків Русі та степу присвячена колосальна кількість літератури. Втім, тема літературних означень, що використовувалися на позначення степових народів, їх походження та специфіка побутування досі залишається недостатньо висвітленою, чим зумовлена **актуальність роботи**.

Об’єктом дослідження є образ степових народів у сприйнятті давньоруських книжників.

Предметом дослідження є комплекс літературних найменувань, вживаних на позначення степовиків у давньоруській книжності.

Метою дослідження є проаналізувати літературні означення степовиків у давньоруській книжності.

Завданнями цього дослідження є:

1. Окреслити засади погляду хроніста Повісті временних літ на походження народів та їх місце у світі.
2. Дослідити походження та семантику етнонімічних означень в інтелектуальній традиції XI-XIII століть.
3. Проаналізувати специфіку функціонування та смислове навантаження неетнонімічних означень у руській книжності домонгольського часу.

⁵ Так, «половці» є екзонімом – тобто назвою, даною сусідами самих половців. Сакович Е. Происхождение этнонима «половцы»: летописные сведения и мнения исследователей. *Народы и религии Евразии*. 2019. № 4 (21). С. 99-103. Так само й збірна назва «чорні клобуки», до складу яких входили залишки торків, печенігів та інших народів, має виразно усне походження. Натомість «печеніги» є ендонімом, тобто самоназвою, яка побутує у руських, візантійських та західноєвропейських джерелах практично в ідентичній фонетичній формі. Скржинская Е. Половцы. Опыт исторического истолкования этника (из архива ученого). *Византийский временник*. 1986. Том 46. С. 274, 256, прим. 12. В будь-якому разі аналіз цих найменувань переводить дослідження в сферу мовознавства.

4. З'ясувати проблему атрибуції літературних означень у писемних пам'ятках домонгольського часу.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від 1110-х років до рубежу XII-XIII століть. Нижня межа стосується часу створення Повісті временних літ; верхня – часу завершення роботи над Київським літописом.

Методологічна база дослідження складається із загальнонаукових принципів аналізу-синтезу та методу критичного аналізу. Особливості давньоруського мислення, що було позначене символічним осмисленням простору та подій навколишнього світу, вимагали застосування методу семіотичного аналізу для оприявлення культурних значень, закладених книжниками в досліджуваних матеріалах. Залежність мислення книжників від часу літургійного кола вимагала звернення до богослужбових матеріалів давньоруського періоду.

Історіографія

Стосункам Русі зі степовими народами присвячено значний масив історіографії. Однак безпосередньо проблема побутування літературних означень, на жаль, досліджувалася слабо. Важливий внесок у дослідження етнімічних означень та їхнього зв'язку із апокрифічною літературою здійснила І. Ведюшкіна⁶. Досліджуючи степові народи, історики здебільшого концентруються на половцях. Однак Л. Чекин та О. Назаренко зробили засадничі спостереження щодо рідкісного етніміу «торкмени»⁷. Важливо згадати публікацію «Етногенеалогічного трактату» К. Вершиніним та М. Андрейчевою, яка змінила уявлення про унікальність етніміу «торкмени»⁸. Під час дослідження впливу літургійного часу засадничими стали міркування

⁶ Див.: Ведюшкина И. Этногенеалогии в Повести временных лет. *Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. Генеалогия как форма исторической памяти*. Москва, 2004. С. 59-60.

⁷ Див.: Чекин Л. Безбожные сыны Измайловы. *Из истории русской культуры*. Москва, 2000. Т. I. С. 695-696. Назаренко А. «Никола Вешний»: новое об обстоятельствах установления на Руси памяти святителя Николая Мирликийского 9 мая. *Церковь в истории России*. Сб. 11. Москва, 2016. С. 273-274.

⁸ Див.: Вершинин К., Андрейчева М. Древнерусский этногенеалогический трактат (часть 1). *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2019. № 1. С. 14-17.

О. Лаушкіна та Ш. Гріффіна⁹. Водночас розуміння походження та специфіки функціонування цих літературних означень неможливе без вирішення проблеми атрибуції досліджуваних текстів. Незамінними у дослідженні питання авторства Повісті временних літ є роботи Т. Вілкул, О. Толочка, В. Арістова та В. Русинова¹⁰. Найповніше, хоч і не без похибок, авторство необхідних для мого дослідження статей Київського літопису дослідив Б. Рыбаков¹¹. Його вдало доповнює та коригує лінгвістичний аналіз повідомлень та базований на них поділ тексту хроніки на частини, що його провела І. Юр'єва¹².

Джерела

Основними джерелами моєї кваліфікаційної роботи є Повість временних літ та Київський літопис. Тексти цих двох хронік дійшли до нас у різних списках, я ж спирався на видання Іпатіївського списку XV ст., в якому містяться обидві хроніки, заразом послуговуючись різночитаннями з інших списків. Разом з тим до джерельної бази увійшли візантійські («Хроніка» Георгія Амартола та «Хронографія» Іоана Малали) та західноєвропейські

⁹ Див.: Лаушкин А. «Праздничные выходы» на войну в домонгольской Руси. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2019. № 1 (75). С. 53-57. Лаушкин А. Воскресный день в военной практике русских князей домонгольского времени. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2025. № 3 (101). С. 7-20. Лаушкин А. Церковный календарь как средство заботы о будущем в домонгольской Руси. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. История*. 2023. № 4. С. 12-16. 19. Griffin S. The Liturgical Past in Byzantium and Early Rus. Cambridge: Cambridge University Press, 2019. IX, 275 p.

¹⁰ Вилкул Т. Повесть временных лет и Хронограф. *Palaeoslavica*. 2007. Vol. 15 (2). С. 56-116. Вилкул Т. О происхождении «Речи Философа». *Palaeoslavica*. 2012. Vol. XX/1. С. 1-15. Толочко А. Перечитывая приписку Сильвестра 1116 г. *Ruthenica. Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи*. 2008. Том VII. С. 154-165. Аристов В. Василий-Сильвестр (о личности автора Повести временных лет). *Ruthenica. Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи*. 2014. Том XII. С. 169-172. Русинов В. Летописные статьи 1051 — 1117 гг. в связи с проблемой авторства и редакций «Повести временных лет». *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия История*. 2003. Вып. 2. С. 111-147.

¹¹ Рыбаков Б. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». Москва, 1972. С. 131-138.

¹² Юрьева И. К определению текстологических границ внутри Киевской летописи: некоторые грамматические и лексические данные. *Труды Института русского языка им. В.В. Виноградова*. 2021. № 1. С. 305-330.

(«Хроніка Козьми Празького» та «Діяння» Галла Аноніма) хроніки. Важливим у моєму дослідженні є ранньовізантійський апокрифічний твір Мефодія Патарського під назвою «Одкровення». Окремо варто наголосити на залученні новоопублікованого «Етногенеалогічного трактату». Також була використана апокрифічна «Книга Ювілеїв». Крім того, дослідження спирається на біблійні, богослужбові (рукопис службової мінеї за червень) джерела та збірки канонічних правил (Вопрошаніє Кириково). Окремий блок становлять агіографічні та панегіричні тексти: Сказання про перенесення мощей св. Миколая Чудотворця, Києво-Печерський патерик, Пам'ять та похвала князю Володимирі.

Розділ 1. *Imago mundi* хроніста ПВЛ у «недатованому введенні».

Автор Повісті временних літ (далі – ПВЛ) на самому початку свого твору поставив перед собою доволі амбітну мету – розповісти «Ѡкуда естъ пошла Руская земля стала естъ. и хто в ней почаль пѣрвѣе княжи¹³». Відлік світової історії хроніст починає не від Створення світу, а від біблійного сюжету про розподіл Землі після Всесвітнього потопу між трьома синами Ноя – Симом, Хамом та Яфетом. Далі, переповівши інший біблійний епізод про будівництво Вавилонської вежі та розділення народів, хроніст плавно вводить в оповідь, яка до цього стосувалася історії всесвітньої, локальну історію слов'ян та викладає своє бачення зародження Русі.

За висловом Саймона Франкліна, на перших сторінках ПВЛ хроніст створив вдалий «історичний міф», поєднавши два типи історії: тимчасову (локальну) та вічну (християнську). «Рідне минуле могло набути значення тільки тоді, коли воно було поставлено в універсальний контекст»¹⁴. Таким чином автор ПВЛ вміло вписав місцеве минуле в ширше християнське бачення історії, засноване на лінійному сприйнятті часу¹⁵.

Втім, вписування «своєї» історії в загальносвітовий контекст, поза всяким сумнівом, не було ексклюзивним винаходом автора ПВЛ. Якщо поглянути на приклади писемної культури країн-сусідів, ми зможемо побачити схожу ситуацію. Приблизно синхронно із ПВЛ була написана чеська «Хроніка Козьми Празького». У ній бачимо практично ідентичну історіографічну схему. Так само, як і в ПВЛ, історія починається з Великого потопу, розселення людей та введення в картину світу історії Чехії¹⁶. У іншого «однолітка» ПВЛ – польських «Діянь» Галла Аноніма – відсутнє широке історичне введення, що

¹³ Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Т. II. Ипатьевская летопись. Изд. 2-е. СПб, 1908. Стл. 2.

¹⁴ Franklin S. Borrowed Time: Perceptions of the Past in Twelfth-Century Rus'. *The Perception of the Past in Twelfth-Century Europe*. London and Rio Grande, 1992. P. 162-163, 166.

¹⁵ Franklin S., Shepard J. The Emergence of Rus 750-1200. London and New York, 1998. P. 317-318.

¹⁶ Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum, Nova series. Berolini, 1923. Tomus II: Cosmae Pragensis Chronica Boemorum / ed. B. Bretholz. P. 4-7. Див. рос. переклад: Козьма Пражский. Чешская хроника / пер. Г. Санчук. Москва, 1962. С. 31-34.

відрізняє твір від двох попередніх хронік. Попри це, автор «Діянь», подібно до творця ПВЛ, все ж намагається окреслити місце Польщі на карті світу¹⁷.

Якими б не були спільні риси трьох розглянутих хронік, буде помилкою вважати, що хроніст ПВЛ взурався на твори своїх західних колег та запозичував з них елементи оповіді. Однак все ще залишається незрозумілою точка відліку історії. Інакше кажучи – чому автор ПВЛ почав виклад історії саме з розселення синів Ноя, а не зі створення Світу чи створення Адама? Наприклад, характерною рисою західноєвропейської історіографії, починаючи з пізньої античності, є відлік часу світової історії від створення Адама, створення Світу чи гріхопадіння. Це стосується передусім так званих «універсальних історій», які розглядають усі відомі події так, наче вони є частинами одного цілого – тобто поєднують біблійну історію з історією королівств, правителів тощо¹⁸.

Якщо запозичення моделі історіописання від синів Ноя із західноєвропейських хронік видається вкрай мало ймовірним, то «підозрюваними» у запозиченні моделі початку від розселення синів Ноя виступають відомі давньоруському хроністу (доступні у слов'янському перекладі) візантійські хроніки – «Хронографія» Іоана Малали та «Хроніка» Георгія Амартола. Однак і в цих хроніках не бачимо зразків для прямого композиційного наслідування для автора ПВЛ. Так, «Хроніка» Георгія Амартола починається зі створення Адама¹⁹, так само і перша книга «Хронографії» Іоана Малали за точку відліку історії бере створення Адама²⁰. В пізніші часи у Візантії побутували два основні типи історичних праць.

¹⁷ Monumenta Poloniae Historica. Nova series. Kraków, 1952. Tomus II: Galli Anonymi Cronicae et Gesta Ducum sive Principum Polonorum / ed. K. Maleczyński. P. 6-9. Див. рос. переклад: Аноним Галл. Хроника и деяния князей или правителей польских / пер. Л. Попова. Москва, 1961. С. 26-28.

¹⁸ Campopiano M. New Perspectives on Universal Chronicles in the High Middle Ages. *Universal Chronicles in the High Middle Ages*. York, 2017. P. 7, 9-10.

¹⁹ Истрин В. М. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе: текст, исследование и словарь. – Петроград, 1920. Т. I: Текст. С. 31.

²⁰ Истрин В. Первая книга Хроники Иоанна Малалы. *Записки Императорской Академии наук*. 1897. Том I, № 3. С. 5-6.

Перший – всесвітня хроніка, що починається від створення світу; другий – менший за обсягом твір, що фокусується на конкретному предметі, особі, події²¹. Зрештою, візантійські хроністи віддавали перевагу наративному способу конструювання оповіді, взоруючись на твори своїх античних попередників, тому їхні хроніки не могли бути готовою моделлю для запозичення давньоруським автором, зважаючи на анналістичний характер виникнення ПВЛ²².

Таким чином, якщо ідею початку від синів Ноя хроніст не міг запозичити ні із західноєвропейських джерел, ні з відомих йому візантійських хронік, можна припустити, що початок ПВЛ виник на місцевому ґрунті – тобто хроніст дійшов до такої структури самостійно. В цьому контексті цікавими видаються думки Євгена Водолазкіна. На його погляд, ПВЛ не мала потреби у довгих екскурсах у світову історію. Для цього в давньоруському книжному середовищі побутовали, за термінологією автора «хронографічні історії», які викладають історію від створення Світу. До «хронографічних історій» дослідник відносить, зокрема, «Хронографію» Іоана Малали та «Хроніку» Георгія Амартола. Тож руська історія, представлена ПВЛ, та «хронографічні історії» існували паралельно, але загалом не перетиналися у своїх темах²³. Погоджуючись із думкою автора, варто пригадати, яку мету собі ставив автор ПВЛ. Він хотів розповісти «Їкуду єсть пошла Руская земля». Таким чином, немає нічого дивного, що хроніка, яка фокусується на походженні «Руської

²¹ Tolochko O. Christian Chronology, Universal History, and the Origin of Chronicle Writing in Rus'. *Historical Narratives and Christian Identity on a European Periphery: Early History Writing in Northern, East-Central, and Eastern Europe (c. 1070–1200)*. Turnhout, 2011. P. 210-211.

²² Tolochko O. Christian Chronology, Universal History, and the Origin of Chronicle Writing in Rus'. P. 211. Про анналістичний характер виникнення ПВЛ див.: Гимон Т., Гиппиус А. Русское летописание в свете типологических параллелей (к постановке проблемы). *Жанры и формы в письменной культуре средневековья*. Москва, 2006. С. 184-192. Про анналістичний характер хроніки та існування ранніх київських анналів на прикладі аналізу конкретного уривку див.: Арістов В. Чи було Ярославу 28 літ у 1016 році? (до ідеї про «Десятинні аннали»). *Ruthenica*. 2023. Seminarium. Спеціальний випуск. С. 47-60.

²³ Водолазкин Е. Всемирная история в литературе Древней Руси (на материале хронографического и палеяного повествования XI-XV вв.). СПб, 2008. С. 22-24, 41-42.

Землі», починається тоді, коли «землі» та «народи» почали виникати – після розділення земель між синами Ноя.

Можна підбити проміжний підсумок. Рішення хроніста ПВЛ розпочати оповідь із розподілу землі між синами Ноя було свідомим кроком. Він не запозичував цю композиційну особливість із західноєвропейських джерел, так само, як і з відомих йому візантійських хронік, які вели відлік історії від створення Адама. Такий вибір точки відліку хроністом ПВЛ виглядає логічним з огляду на вказану мету хроніки – пояснити походження «Руської землі». До того ж, хроніст не мав потреби висвітлювати історію від створення світу, для чого вже існували і були перекладені «хронографічні історії». Втім, заради справедливості необхідно зауважити, що автор ПВЛ все ж таки зайнявся викладом світової історії, і не з розселення синів Ноя, як на початку хроніки, а зі значно раніших часів – із самого створення Світу. Цей виклад знаходимо у статті 986 року, у доволі об'ємному тексті, за яким в історіографії закріпилася назва «Промова Філософа»²⁴. «Філософ»-грек викладав поганському князю історію Світу з метою зацікавити правителя у своїй вірі. Так само й болгари, німці та «жиди хозарські» змагалися за прихильність князя. Отже, виклад історії Світу у цій частині ПВЛ, звісно, не можна вважати такою самою композиційною рисою, як у хроніках Георгія Амартола та Іоана Малали.

Власне, сам текст «космографічного екскурсу» початкової частини ПВЛ не був суто авторським винаходом. Дослідники давно встановили, що в цій частині тексту автор рясно використовував, а подекуди й прямо цитував, візантійські хроніки. Зокрема, під час створення власного тексту він спирався на «Хронографію» Іоана Малали та «Хроніку» Георгія Амартола²⁵. Власне, хроніст сам залишає посилання на джерело своєї інформації, коли переходить до опису норівів та звичок народів: «Глѣть Гевѣргии в лѣтописьцѣ...» – очевидно, маючи на увазі Георгія Амартола. Також імовірно, що хроніст

²⁴ ПСРЛ. Т. II. Стп. 71-92.

²⁵ Вілкул Т. Літопис і хронограф. Студії з домонгольського київського літописання. Київ, 2015. С. 137-139, 149-155.

використав апокрифічну «Книгу Ювілеїв» в описі ширини залишків стовпа в епізоді про стовпотворіння²⁶.

Звісно, київський хроніст не мав суто географічного чи етнологічного інтересу у висвітленні картини світу. Ба більше – імовірно, є сенс поглянути на «космографічний екскурс» дещо під іншим кутом: не дивитися на текст очима сучасного дослідника, який вишукує фактографічні відомості (та неточності) і намагається дізнатися «як все було насправді», а – як це пропонує М. Солнцев – спертися на внутрішню логіку тексту, його структуру та спробувати відтворити його задум²⁷.

Методологічною основою цієї дії буде визнання презумпції навмисного та цілеспрямованого добору хроністом використаних джерел, підібраних цитат та наведених алюзій. Таким чином, слідом за Ігорем Данилевським та іншими дослідниками доведеться визнати, що більшість імпліцитно чи експліцитно використаних цитат несли конкретне смислове навантаження²⁸. Це і буде ключем для проникнення в семантичні шари тексту, а разом з тим відкриє нашому погляду уявлення автора про місце різних народів (та їх «призначення») у картині світу. Зрештою, хроніст створював хроніку для освічених людей, для яких витлумачення біблійних образів та алюзій не було би проблемою.

На переконання хроніста – людини із церковних кіл – очевидно, доволі суттєвий, а, певно, і визначальний вплив мав християнський світогляд. Для давньоруського книжника Біблія була джерелом цитат, сюжетів, алюзій та символічного осмислення світу та подій, які в ньому відбувалися. Відштовхуючись від цієї думки, розглянемо біблійні мотиви «космографічного екскурсу». На перший погляд може здатися, що всі біблійні сюжети лежать на

²⁶ Вілкул Т. Літопис і хронограф. Студії з домонгольського київського літописання. С. 167. Барац Г. О составителях «Повести временных лет» и ее источниках, преимущественно еврейских. Берлин, 1924. С. 92-94.

²⁷ Солнцев Н. Особенности описания «своих» и «чужих» в космографическом введении «Повести временных лет». *Via in tempore. История. Политология*. 2020. Том 47, № 3. С. 542.

²⁸ Данилевский И. Повесть временных лет: Герменевтические основы источниковедения летописных текстов. Москва, 2004. С. 55.

поверхні – потоп, стовпотворіння, розділення мов та розселення народів по світу. Однак існують й інші, приховані мотиви, що прочитуються за формою викладу матеріалу хроністом.

Як уже було сказано, після розділення мов Симові сини отримали східні краї, Хамові – південні, а Яфетові – північні та західні. Втім, схоже, що на думку хроніста, нащадки Яфета (до яких він зараховував, зокрема, і слов'ян) були занадто численними, тому картина світу потребувала уточнення. З точки зору хроніста, первинно слов'яни розташовувалися на Дунаї. Потім, коли на них почали насідати «волохи», вони були вимушені розселятися широкою територією. На думку Олексія Толочка, цей сюжет «явно є імітацією» історії Вавилонського стовпотворіння²⁹.

Окрім імовірного порівняння «слов'янської історії» з історією стовпотворіння, схоже, присутні послідовні порівняння полян зі старозавітним богообраним народом через біблійні цитати. В ПВЛ наявна інформація про «метання жереба» між синами Ноя. Такого сюжету жеребкування Біблія не знає, однак мотив метання жеребу присутній в інших книгах Біблії. В контексті визначення принципу розподілу землі жеребкування згадується у зв'язку з успадкуванням або обіцянкою успадкування євреями Обіцяної землі³⁰. Особливо активно цей мотив присутній у Книзі Ісуса Навина, що, очевидно, зумовлено завоюванням Ханаану та потребою у розподілі землі. Здійснений розподіл землі жеребкуванням (а не його обіцянка) присутній у другому вірші чотирнадцятої книги Ісуса Навина. Ситуація, в якій опинилися слов'яни (заселення «Батьківщини» «по Днепру»³¹) та євреї (завоювання Обіцяної землі), була подібною. Ця подібність, на думку М. Солнцева, могла змусити хроніста провести паралель саме з книгою Ісуса Навина³².

²⁹ Tolochko O. The Primary Chronicle's 'Ethnography' Revisited: Slavs and Varangians in the Middle Dnieper Region and the Origin of the Rus' State. *Franks, Northmen, and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe*. Turnhout, 2008. P. 178.

³⁰ Наприклад, Числа 26:55.

³¹ ПСРЛ. Т. II. Стп. 5.

³² Солнцев Н. Особенности описания «своих» и «чужих» в космографическом введении «Повести временных лет». С. 546.

Також існує інше пояснення присутності жеребкування в тексті ПВЛ. В апокрифічній «Книзі Ювілеїв» якраз-таки йдеться про розподіл Ноєм земель між його синами за допомогою жеребкування³³. Таке пояснення є ще правдоподібнішим, якщо зважати на те, що «Книга Ювілеїв» неодноразово була використана хроністом у «недатованому введенні»³⁴.

Існують й інші примітні ймовірні алюзії. За ПВЛ, слов'яни є одним із сімдесяти двох племен, що на них Бог розділив єдиний народ³⁵. В Біблії в описі розділення народів відсутнє означення точної кількості. Натомість, як зауважує М. Солнцев, число сімдесят два присутнє в описі виходу євреїв з Єгипту³⁶ – таким чином, дослідник бачить підстави говорити про порівняння хроністом слов'янських племен з колінами Ізраїля. Однак число сімдесят два фігурує в описах цього самого сюжету (розділення Богом єдиного народу) в інших джерелах ПВЛ – зокрема, в уже неодноразово раніше згаданих «Хроніці» Георгія Амартола та «Хронографії» Іоана Малали³⁷. Відповідно, імовірнішим виглядає запозичення числа сімдесят два з візантійських хронік, а не створення автором ПВЛ в цьому уривку свідомої алюзії на коліна Ізраїля.

Місце полян у картині світу хроніста ПВЛ не випадкове. Уже в «етнографічному екскурсі» можна помітити своєрідне ставлення хроніста до полян, порівняно з іншими племенами. У тексті вони постають, за висловом Олексія Толочка, «квазіхристиянами». Хроніст вважав, що ще до «офіційної» християнізації територія, на якій «послѣже бы^ѣ Києвъ» та на яку з дунайської батьківщини прийдуть поляни, була вшанована візитом апостола Андрія³⁸.

³³ The Book of Jubilees / trans. by James C. Vanderkam. *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium*. Vol. 511. Scriptorum Aethiopicum. Tomus 88. Lovanii, 1989. P. 52.

³⁴ Вілкул Т. Літопис і хронограф. Студії з домонгольського київського літописання. С. 147-148, 167-168.

³⁵ ПСРЛ. Т. II. Стп. 5.

³⁶ Солнцев Н. Особенности описания «своих» и «чужих» в космографическом введении «Повести временных лет». С. 546-547.

³⁷ Вілкул Т. Літопис і хронограф. Студії з домонгольського київського літописання. С. 148, 155.

³⁸ ПСРЛ. Т. II. Стп. 6-7. Ця інформація не завадила хроністу у статті 983 року написати, що «здѣ бо не суть оучѣли ап^ѣли», а у статті 988 року вкласти у уста Диявола слова «ѡако сде не суть оучениѡ ап^ѣлкаа». ПСРЛ. Т. II. Стп. 70, 102.

Поляни ж і збудували Київ, в якому пізніше буде прийнято хрещення³⁹. Поляни «мудрѣ и смыслени»⁴⁰, що, як продемонстрував Ігор Данилевський, текстуально відсилає до старозавітного сюжету про здобуття Ханаану⁴¹.

Характер полян був «тихъ и кротококъ», вони мали «стыдѣньє» до своїх родичів та пристойний весільний звичай. Після опису полян іде перелік якостей, якими володіють деревляни, радимичі, вятичі та сіверяни: вони живуть як звірі, скоти; шлюбних традицій не мають, перед рідними срамословлять, одне одного убивають тощо⁴². Культурність полян у цьому уривку протиставляється безкультурності решти⁴³. Однак, схоже, що найважливіша характеристика полян та інших племен міститься майже наприкінці «етнографічного екскурсу», коли хроніст неначе підсумовує все написане. Племена дотримувалися ганебних практик: вони самі встановлювали собі закон, адже «не вѣдуще закона Бѣга»⁴⁴. (пор.: «народ сеи *иже не вѣсть закона* [курсив тут і надалі мій – Д. П.], прокляти сѣть» (від Івана 7:49)⁴⁵). Натомість «мы же хрѣтиане» визнаємо засадничі постулати християнської віри і маємо один закон⁴⁶.

Етнографічні відомості про інші племена не просто доповнювали їхнє невір'я, а були його яскравим вираженням. «Етнографічність» – життя за власними (з-під пера хроніста – дикими) звичаями протиставляється життю за єдиним законом християнської віри. Тому можна погодитися з твердженням Ігоря Данилевського про те, що хроніст концентрував свою увагу не на

³⁹ Толочко А. Очерки начальной руси. Киев, Санкт-Петербург, 2015. С. 91-92.

⁴⁰ ПСРЛ. Т. II. Стп. 7.

⁴¹ Данилевский И. Повесть временных лет: Герменевтические основы источниковедения летописных текстов. С. 355, прим. 186.

⁴² ПСРЛ. Т. II. Стп. 10.

⁴³ Толочко О. Образ чужинця в картині світу домонгольської Русі. С. 33.

⁴⁴ ПСРЛ. Т. II. Стп. 10.

⁴⁵ Тут і надалі Біблія цитується за: Острозька Біблія / опрацював та приготував до друку ермн. архимандрит др. Рафаїл (Роман Торконяк). Львів, 2006.

⁴⁶ ПСРЛ. Т. II. Стп. 11-12.

протиставленні полян їхнім сусідам, а на протиставленні «поганства» християнству⁴⁷.

В початковій частині тексту ПВЛ простежуються не лише порівняння полян із старозавітним Ізраїлем, але й імовірно зіставлення Києва з Єрусалимом. Епізод, в якому можна вгледіти такі паралелі – захоплення Олегом Києва. Точніше нас знову будуть цікавити цитати, якими це захоплення описується. В статті, датованій 882 роком, вже після вбивства Аскольда та Діра, «сівши княжити» в Києві, Олег промовляє слова, що вже стали хрестоматійними: «се буди м̑ти городо̑ Ру̑скимъ»⁴⁸. Ігор Данилевський пояснює присутність цього формулювання двома можливими літературними запозиченнями. Перша текстуальна паралель простежується в посланні апостола Павла до галатів – «вышній іер̑лимъ (...) иже є̑ мти вс̑мъ намъ» (До Галатів 4:26). Однак, найімовірніша паралель знаходиться у Житті Василя Нового, в якому формула «мати градом» зустрічається двічі. Цей агіографічний текст був відомий хроністу ПВЛ, тому запозичення саме з нього видається Ігорю Данилевському найбільш імовірним⁴⁹. В обох випадках – і в посланні апостола Павла, і в Житті Василя Нового ідеться про Єрусалим, тож незалежно від джерела запозичення хроніст ПВЛ вустах Олега порівнює Київ з Єрусалимом.

Однак варто взяти до уваги й варіант більш буквального прочитання словосполучення «м̑ти городо̑». Це – буквальний переклад грецького слова «митрополія»⁵⁰. Тож вислів Олега (тобто хроніста) насправді міг передвіщати майбутній статус Києва як церковного та адміністративного центру Русі, не обов'язково відсилаючи читача до літературних алюзій.

⁴⁷ Данилевский И. Повесть временных лет: Герменевтические основы источниковедения летописных текстов. С. 148.

⁴⁸ ПСРЛ. Т. II. Стп. 17.

⁴⁹ Данилевский И. Повесть временных лет: Герменевтические основы источниковедения летописных текстов. С. 203-204.

⁵⁰ Ричка В. «Київ – Другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). Київ, 2005. С. 142-143.

Таким чином, хроніст відповідає на своє початкове питання: «Ѡкуда єсть пошла Руская земля стала єсть. и хто в ней почаль пѣрвѣє княжиѣ»⁵¹. Так організації набуває територія, на якій пізніше виникне Руська земля і разом з тим – Новий Єрусалим.

Між іншим, цей сюжет дозволив Ігорю Данилевському запропонувати пояснення, чому хроніст ПВЛ починає виклад світової історії з потопу, а не зі Створення Світу чи Створення Адама. На думку дослідника, хроністу йшлося про те, щоб показати історію «між двома кінцями світу» – тобто між потопом (першим кінцем) та майбутнім Страшним судом (остаточним кінцем). Після потопу, який трактується як духовне переродження людства, виникли «нові люди» – християни – яким належить богообрана земля⁵².

Ідея *translatio Hierosolymi* – ідея того, що Єрусалим може «переміщатися», знаходить своєрідний розвиток поза межами ПВЛ. Митрополит Іларіон порівнює Володимира Святославича та його бабусю Ольгу з Константином та його матір'ю Єленою. Володимир «принѣсша крест от новаго Іерусалима – Константина-града»⁵³. «Новим Єрусалимом» Іларіон називає саме Константинополь, тобто окреслює «візантійський вектор» ідеологеми. Іларіон сакралізує Київ: «радуиса благовѣрнии граде ꙗко с тобою»⁵⁴ (пор. зі словами, якими архангел Гавриїл приносить Діві Марії благу звістку про непорочне зачаття: «радѣиса обдарованнаа, ꙗко с тобою» (від Луки 1:28)). Пряме і недвозначне порівняння Володимира Великого з Константином знаходимо і в ПВЛ, в панегірику на честь князя, що поміщений у статті 1015 року: «се [тобто Володимир – Д. П.] єсть *новы Костантинъ* . великаго Рима...»⁵⁵.

⁵¹ ПСРЛ. Т. II. Стп. 2.

⁵² Данилевский И. Потоп и Русская земля (к вопросу об исторических взглядах древнерусского летописца). *От Бытия к Исходу: отражение библейских сюжетов в славянской и еврейской народной культуре*. Москва, 1998. Вып. 2. С. 266-267.

⁵³ Ричка В. «Київ – Другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). С. 95-96.

⁵⁴ Молдован А. Слово о законе и благодати Илариона. Киев, 1984. С. 98.

⁵⁵ ПСРЛ. Т. II. Стп. 115.

Певно, найяскравіше порівняння знаходимо у «Пам'яті та похвалі князю Володимирі» – творі, що його приписують Якову Мніху: «Щле чю^{до}! іако в-и [другий – Д. П.] Їерлмъ на земли гависа Кієвъ»⁵⁶. Можна погодитися з Володимиром Ричкою у тому, що Мніх «гранично ясно» формулює ідею святості міста⁵⁷. Важливо зробити ремарку, що «Пам'ять та похвала» не відображає текст XI століття, як часто вважається. Найімовірніше, текст був створений в середині XIII століття⁵⁸. Попри це, можна зробити висновок про «живучість» «новоєрусалимської» ідеї.

Сакральна топографія Києва також надається до розгляду побутування «новоєрусалимської» ідеї. Однак, необхідно зауважити, що безпосереднім зразком влаштування міського простору Києва виступав Константинополь, а не Єрусалим напряду. Так, київські Золоті ворота мусили нагадувати константинопольські Золоті ворота. Константинопольському собору святої Софії, своєю чергою, відповідав київський Софійський собор. Безумовно, Царгород розбудовувався з огляду на єрусалимські прототипи – константинопольські Золоті ворота мали відсилати до єрусалимських Золотих воріт; єрусалимському Храму відповідав константинопольський собор святої Софії⁵⁹. Попри це, залишається дискусійним питання: чи київські книжники та зодчі бачили в київських архітектурних проєктах уподібнення Києва Єрусалиму через Константинополь?; чи бачила руська еліта цю двошарову семантику?

«Символічна географія» хроніста ПВЛ неминуче призводила не лише до пошуку «свого» місця у світі (як символічного, так і реального), але й до осмислення місця й ролі кочових сусідів Русі. Мабуть, марно кочовики

⁵⁶ Срезневский И. Память и похвала князю Владимиру и его житие по списку 1494 г. *Записки Императорской Академии наук*. 1897. Том I, № 6. С. 11.

⁵⁷ Ричка В. «Київ – Другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). С. 96.

⁵⁸ Арістов В. Походження історичних повідомлень Пам'яті та похвали князю Володимирі Якова Мніха. *Ruthenica. Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи*. 2016. Том XIII. С. 70-71.

⁵⁹ Ричка В. «Київ – Другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). С. 107-108.

означені етнонімами «моавитяни», «мадіанитяни» – тобто іменами старозавітних народів, з якими так чи інакше бореться Ізраїль. Це надає підстави вважати, що хроніст ПВЛ не зупинявся на ототожненні Русі з Ізраїлем, але й намагався роздати біблійні ролі відомим йому степовим народам. Біблійні імена та образи служили не лише для порівняння степовиків зі старозавітними народами. За їх допомогою книжник пізнавав історію – передусім своєї спільноти. Для хроніста Біблійна історія, грубо кажучи, не закінчилася; вона тривала і в його час.

В цьому розділі було проаналізовано один з аспектів світобачення хроніста ПВЛ – його погляд на походження народів та місце Русі у картині світу. Книжник свідомо починає відлік історії із розселення синів Ноя, тобто від часу, коли виникають «землі» та «народи». Таким чином він відповідає на поставлене на початку хроніки питання «звідки пішла Руська земля?». Було продемонстровано, що автор, цілеспрямовано добираючи цитати та біблійні алюзії, конструє образ Русі як Нового Ізраїля та Києва як Нового Єрусалима. Ці погляди створюють теологічну рамку, в межах якої хроніст відводить Русі місце богообраного народу, а степовим народам – роль антиподів.

Це бачення належить лише одному хроністу – Сильвестру, в якому треба бачити автора ПВЛ як цілісного твору (про що детальніше в наступних розділах). Його погляди, викладені у «недатованому введенні» та розглянуті у цьому розділі, знаходять відображення і в подальших статтях хроніки⁶⁰. Разом з тим є підстави говорити про те, що уявлення про степовиків, подібні до Сильвестрових, простежуватимуться і в інших давньоруських джерелах.

⁶⁰ Андрейчева М. Образы иноверцев в Повести временных лет. СПб, 2018. С. 149-150.

Розділ 2. Етнімічні означення степовиків у давньоруській книжності.

Як було вказано в попередньому розділі цієї роботи, автор ПВЛ намагався надати значення народам, що існували в його картині світу. За висловом західноєвропейського сучасника автора ПВЛ Гуго Сен-Вікторського, «весь цей чуттєвий світ є ніби книгою, написаною перстом Божим (...) і кожне створіння є своєрідним знаком, вигаданим не людським судженням, а встановленим божественною волею...»⁶¹.

Якщо світ є книгою, отже його можна «розшифрувати» за допомогою інших книг – біблійних. Наділення сенсом існування різних народів проявлялося у зверненні до генеалогій старозавітних народів Палестини (благо, що Святе Письмо багате на такий матеріал) та ототожненні сучасних для хроніста народів з їх здогадними біблійними пращурами. Встановлення таких генеалогічних зв'язків не мало на меті сухої та безсторонньої констатації генеалогічних поглядів книжників. Старозавітні народи в біблійні часи відігравали різні ролі; вони мали, сказати б, різні якості, що неминуче позначалося на житті їхніх нащадків, зображеному на сторінках давньоруських джерел.

2.1. «Одкровення» Мефодія Патарського та літературні генеалогії степових народів.

Для дослідження поглядів хроніста на біблійну генеалогію сучасних йому степових народів та, відповідно, літературних означень, які застосовуються щодо них, дуже цінними для дослідника будуть не окремі згадки етнімів на сторінках хроніки, а ті уривки тексту, в яких книжник безпосередньо викладає свої (хоч і не обов'язково оригінальні) генеалогічні роздуми. Таким цікавим для нас уривком є фрагмент статті 1096 року, в якій хроніст чітко, розлого та вичерпно встановлює походження половців та інших степових народів. Особливо важливою інформація видається у зв'язку з тим, що це – єдиний

⁶¹ Trinity and Creation. A Selection of Works of Hugh, Richard and Adam of St Victor / ed. by B. T. Coolman, D. M. Coulter. Turnhout, 2010. P. 63.

випадок, коли автор ПВЛ цілеспрямовано звертався до теми походження степових народів.

У цій статті хроніст спершу повідомляє про черговий набіг половців, під час якого степовики напали на Печерський монастир, плюндрували його, убивали монахів та «укараху Бѣ и законъ нашъ»⁶². Після цього, виклавши власне богословське осмислення події, хроніст робить дещо унікальне – пропонує свій погляд на походження половців. Саме ці думки книжника цікавлять нас найбільше. Свої міркування книжник викладає з посиланням на деякого Мефодія («Мефедии же свидительствует...»⁶³), якого дослідники уже доволі тривалий час ідентифікують як Мефодія Патарського, або Псевдомефодія. Перу цього автора приписують ранньовізантійський апокрифічний твір під назвою «Одкровення» Мефодія Патарського⁶⁴. Київський книжник не сліпо переписував свідчення Псевдомефодія (він і не міг – твір Патарського не містить жодної інформації про половців), а, так би мовити, використовував «Одкровення» для пояснення місцевих реалій, доповнюючи та змінюючи текст на власний розсуд.

Важливо порівняти два тексти: хроніки та «Одкровення», щоб відокремити власні думки книжника від думок Псевдомефодія. Ще на початку минулого століття у достатньо вичерпній для мого дослідження формі це порівняння здійснив Олексій Шахматов (див. Додаток 1)⁶⁵. Отже, як можемо бачити, для цього уривку хроніст запозичив у Псевдомефодія основну

⁶² ПСРЛ. Т. II. Стп. 222-223.

⁶³ ПСРЛ. Т. II. Стп. 224.

⁶⁴ «Одкровення» можна тематично поділити на дві частини: історичну та пророчу. Перша частина оповідає про біблійну історію світу від Адама (щедро доповнену апокрифічними деталями) до завоювань Александра Македонського. Друга частина твору присвячена опису морального занепаду людства, яке буде поневолене внаслідок страшного нашествия «ізмаїльтян». Після цього «останній цар» переможе ізмаїльтян, завдяки чому запанує тимчасовий мир. За тим джерело оповідає про звільнення заклепаних Александром Македонським нечистих народів, народження Антихриста та, нарешті, Друге пришествя Христа зі Страшним судом, на якому буде визначено, хто відправиться на вічні муки, а хто успадкує Царство Небесне. Мильков В. Древнерусские апокрифы. Санкт-Петербург, 1999. С. 654-688.

⁶⁵ Шахматов А. «Повесть временных лет» и ее источники. Труды Отдела древнерусской литературы. 1940. Т. IV. С. 98-100, 102.

інформацію про «ізісіння» Геденом племен Ізмаїла⁶⁶ та вигнання восьми вілілих племен у Єтривську пустелю. Однак у тексті київського книжника присутні й оригінальні відомості, яких немає у Патарського. До такої інформації вслід за О. Шахматовим треба віднести повідомлення про розташування Єтривської пустелі «межи вѣстокомъ и сѣверомъ». О. Шахматов запропонував пояснення цієї географічної ідентифікації: хроніст знав, звідки половці прийшли до південноруських степів – з північного сходу. Хоч безпосередньо для хроніста-киянина половці приходили радше з півдня, пояснення дослідника виглядає правдоподібним. Однак найцікавішою відмінністю тексту ПВЛ від «Одкровення» є інформація про чотири коліна, які вийшли з Єтривської пустелі. В «Одкровенні» відсутня інформація про будь-які чотири коліна, які в той чи інший час перебували у названій пустелі. Тим паче у Псевдомефодія не знайти жодної інформації про степові народи – «Торкмене . и Печенѣзи . Торци . Половѣцѣ»⁶⁷.

Олексій Шахматов звернув увагу і на цей уривок. На думку дослідника, книжник з «Хроніки» Георгія Амартола⁶⁸ знав, що число Ізмаїлових колін – дванадцять. До думок О. Шахматова додаю ще одне джерело: власне Біблію (Буття 25:16⁶⁹). Отже, хроніст, знаючи з твору Мефодія Патарського, що Геден вигнав у пустелю вісім колін, провів нехитрі обчислення: якщо з дванадцяти колін Ізмаїла втекли лише вісім, значить, що чотири коліна Геден «ізісик»⁷⁰. Але, схоже, що на думку хроніста, один із суддів Ізраїля не знищив ці чотири коліна до кінця, тому вони вийшли з Єтривської пустелі та оселилися в степах Східної Європи.

⁶⁶ Етноніми «ізмаїльтяни», «агаряни» та «сарацини» походять з одного епізоду з книги Буття. Переказ цього сюжету залишив автор ПВЛ у так званій «Промові Філософа»: «бѣ же Сарра неплоды . болащѣ неплотьскым . речѣ Сарра Авраму . влѣзи оубо къ рабѣ моеи . и поемши Сарра Агарь . и вдасть и мужевѣ своему . и влѣзъ Аврамъ къ Агари . и зача Агарь . и прозва Аврамъ . Измаилом [...]». ПСРЛ. Т. II. Стп. 79-80.

⁶⁷ ПСРЛ. Т. II. Стп. 224.

⁶⁸ Шахматов А. «Повесть временных лет» и ее источники. С. 103.

⁶⁹ Си соутъ сѣѣве измаилеви . и си племена ихъ въ домѣхъ ихъ и въ селѣхъ ихъ . ѿ (12 – Д. П.) кнаса въ ѡзыщѣхъ ихъ . Книга Буття . Давньослов'янський четій текст за списками XIV–XVI століть. С. 262.

⁷⁰ Шахматов А. «Повесть временных лет» и ее источники. С. 103.

«Осучаснення» тексту «Одкровення» та припасовування його змісту до місцевих реалій було властиве не лише автору ПВЛ. Так, преславський перекладач, який уклав перший болгарський переклад на початку X століття, побачив у турках та аварях Псевдомефодія, які нападають на Візантію, актуальних для себе ворогів – аварів та маляр⁷¹.

Ототожнення половців з ізмаїльтянами виявилось міцним та тривалим. У статті 1093 року хроніст називає половців «синами Ізмаїловими», причому додатково забарвлює свої слова явно пейоративним прикметником «лукаві» («лукавии сїве Измаилове»⁷²). У статті 1096 року двічі використовується формула «безбожни же сїве Измаилеви»⁷³.

Видається, що автор ПВЛ встановив традицію ототожнення половців з ізмаїльтянами, прояви якої можна знайти й у пізніших хроніках. Так, у загалом стриманому щодо «гострих» слів та розлогих негативно забарвлених описів половців Київському літописі, у статті 1178 року, знаходимо доволі яскраву сентенцію: «безбожни . Измалтанѣ . ѡканьнии . Агаране»⁷⁴. 1183 рік: «Измалтане . безбожнѣи Половци»⁷⁵. Ця практика дожила навіть до часів створення Галицько-Волинського літопису (Далі – ГВл). У статті, яка в Іпат. датована 1201 роком, поміщено панегірик Роману Мстиславичу. Роман порівнюється зі своїм предком Володимиром Мономахом, який «погубив» «поганьѣа Измалтаньѣ . рекомьѣа Половци». В тому самому уривку половці називаються «агарянами»⁷⁶.

Однак такий поверхневий розгляд побутування етноніму та тлумачення слів хроніста видаються недостатніми на сьогоднішньому рівні розвитку історіографії, доволі багатій на дослідження такого роду. Сам вибір хроністом

⁷¹ Brzozowska Z. Who Could 'the Godless Ishmaelites from the Yathrib Desert' Be to the Author of the Novgorod First Chronicle? The Apocalypse of Pseudo-Methodius in Medieval South and East Slavic Literatures. *Studia Ceranea*. 2019. № 9. P. 371-373.

⁷² ПСРЛ. Т. II. Стп. 213.

⁷³ ПСРЛ. Т. II. Стп. 222, 224.

⁷⁴ ПСРЛ. Т. II. Стп. 612.

⁷⁵ ПСРЛ. Т. II. Стп. 628.

⁷⁶ ПСРЛ. Т. II. Стп. 716.

ізмаїльтян для ототожнення їх з половцями викликає цікавість та потребує окремого пояснення. Тому варто поставити більш специфічне питання: чому з усього широкого спектру старозавітних етнонімів хроніст обрав саме ізмаїльтян?

2.2. Домінантний етнонім – ізмаїльтяни.

2.2.1. Побутові та просторові паралелі половців з ізмаїльтянами «Одкровення».

Шукати відповідь на це питання потрібно в книжній культурі, до якої мав доступ хроніст. Головними дійовими особами «Одкровення» Псевдомефодія є ізмаїльтяни, після виходу яких з Єтривської пустелі на волю вирвуться заклепані Александром Македонським народи, які спричинять Кінець світу. Київський хроніст міг помітити подібність між описом ізмаїльтян у Мефодія Патарського та половцями, сучасниками яких він був. Зокрема, книжник вирішив детально описати харчові звички заклепаних народів, в покарання за які вони були заклепані. За книжником, ці народи «ѡдаху скверну всаку . комары мухы . коткы . змѣѡ . мртѣца не погребати. но ѡдаху и женъскиѡ изъврагы (ѡдаху). и скоты всѡ нечистиѡ»⁷⁷. Опис практично дослівно передає текст «Одкровення», за винятком хіба що того, що в ПВЛ заклепані народи не їли «мерзых плоти» та «дѣти своѡ мертвыѡ»⁷⁸. Зображення особливостей раціону половців в екскурсі на початку ПВЛ тематично нагадує опис ізмаїльтян у Патарського: «ѡдуще мртѣчину . и всю нечѣ тоту . хомакы и сусолы (...)»⁷⁹.

Суперечливим моментом у зіставленні половців та ізмаїльтян у Патарського є їхня «батьківщина». Автор ПВЛ прямо пише, що половці вийшли «ѡ пустына Етривъскиѡ»⁸⁰. В «Одкровенні» так само вживається, причому неодноразово, слово «пустына»⁸¹. На перший погляд перед нами

⁷⁷ ПСРЛ. Т. II. Стп. 225-226.

⁷⁸ Мильков В. Древнерусские апокрифы. С. 675.

⁷⁹ ПСРЛ. Т. II. Стп. 11-12.

⁸⁰ ПСРЛ. Т. II. Стп. 224.

⁸¹ Мильков В. Древнерусские апокрифы. С. 663, 666.

постає явна суперечність: як хроніст міг ототожнити ізмаїльтян, які, як йому відомо, вийшли «ѡ пустына», з половцями, територією проживання яких була аж ніяк не пустеля, а степ?

Однак для мови книжника XII століття ця ситуація не містила жодної суперечності. Справді, слово «пустына» може відповідати сучасному поняттю «пустеля». Прикладом використання слова у такому значенні є уривок із життя Феодосія Печерського: «Обаче же надѣмся на Бога, иже въ пустыни людемь непокоривымь хлѣб небесный подасть...»⁸².

Використання слова «пустына» у цьому значенні також міститься в ПВЛ. У так званій «Промові Філософа» філософ (тобто хроніст) пише про блукання євреїв на чолі з Мойсеєм, двічі використовуючи слово «пустыни»⁸³.

Разом з тим слову «пустына» притаманне й інше значення, зміст якого зводиться до поняття «пустого» простору. Прикладом такого значення є славнозвісний вислів хроніста ПВЛ, вжитий у статті 1019 року. Описуючи безславний, на думку книжника, кінець життя Святополка Окаянного, він пише, що князь «пробѣже пустыню межи Чахы и Лахы», де й помирає⁸⁴. Ігор Данилевський вважав ці слова хроніки «приказкою», яка має означати «хтознаде»⁸⁵. Численні приклади тлумачення «пустыня» як пустого, незамешканого простору подає й Ізмаїл Срезневський у своєму словнику⁸⁶.

Нагадаю, що зараз йдеться про ототожнення хроністом Єстривської «пустыни» зі східноєвропейським степом. Єдиний приклад використання цього слова щодо степу зафіксований у так званому «Слові о полку Ігоревім», його також подає І. Срезневський у своєму словнику. В описі поразки Ігоря Святославича, коли настала «невесела година», «уже пустыни силу [тобто

⁸² Абрамович Д. Києво-Печерський Патерик. Київ, 1991. С. 57. В уривку йдеться про епізод з: Вихід 16:1-16:31.

⁸³ ПСРЛ. Т. II. Стп. 81, 82.

⁸⁴ ПСРЛ. Т. II. Стп. 132.

⁸⁵ Данилевский И. Повесть временных лет: Герменевтические основы источниковедения летописных текстов. С. 66.

⁸⁶ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. – СПб, 1902. Том второй. Л–П. Стп. 1733-1734.

військо – Д. П.] прикрыла»⁸⁷. Безумовне ототожнення «пустыни» зі степом з боку укладача словника у цьому випадку видається безпідставним. Дружина «полегоса за землю Рускую»⁸⁸ і, як наслідок, «силу прикрыла» пуста, а не степ. Тому більш імовірним у цьому випадку видається тлумачення слова «пустыня» як пустки, а не як степу. Зрештою, навіть якби у «Слові» «пустыня» достеменно ототожнювалася зі степом, на це джерело не можна було би зважати з огляду на його сумнівну оригінальність.

До того ж, слово «пустыня» та похідні від нього у ПВЛ, за спостереженням дослідників, носять негативну оцінку, що зумовлено пустотою, незаселеністю та незаповненістю цього простору⁸⁹. Таким чином, хроніст мав підстави для ототожнення ізмаїльтян-вихідців з пустелі з «Одкровення» з половцями-степовиками, які також замешкують «пустелю» – тобто «пустий» простір.

2.2.2. Вплив літургійного часу на вибір джерел.

Нарешті, можна висловити деякі міркування стосовно вибору київським хроністом саме «Одкровення» Мефодія Патарського як інструменту для пояснення подій у статті 1096 року. Звісно, вагому роль відіграє тематика та зміст твору. У цьому джерелі хроніст знайшов відповіді на насущні питання та здобув пояснення актуальних для нього тем. Однак, схоже, що на вибір саме цього джерела повпливала не лише його інформативність. Варто зупинитися на цій проблемі.

Для давньоруського книжника час, як, в принципі, чи не кожен аспект людського існування не був позбавлений морально-етичної складової. Це стосується і такої, на перший погляд, буденної речі як чисел місяця. Просто вказати рік, місяць і день події не завжди було достатнім. Наприклад, у

⁸⁷ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Стп. 1733-1734.

⁸⁸ Слово о полку Игореве / ред. Ю. А. Андреев. Ленинград, 1985. С. 27.

⁸⁹ Савельев В. Адъективные показатели количества: категории пустоты и наполненности (на материале прямой речи в «Повести временных лет»). *Структуры и функции: исследования по русистике*. 2014. Т. 1, № 2. С. 133-135.

хроніках на деякі дні тижня та числа місяців припадає суттєво більше описаних подій, ніж на інші; на деякі дні тижня з більшою імовірністю випадають битви тощо. Так, за підрахунками О. Лаушкіна, з двадцяти двох дат початків походів XI-XIII століть, точні дати яких нам відомі, 38% випадають саме на неділі⁹⁰. Еліта вірила, що, розпочинаючи військову кампанію у день певного святого (чи свята), можна було розраховувати на його допомогу⁹¹. Так, наприклад, заточений у поруб Всеслав Брячиславич на свято Хрестовоздвиження молився про визволення. На наступний день він був визволений, на думку хроніста, «чесним Хрестом»⁹². Або ж інший приклад, так би мовити – з перших вуст. У своєму Повчанні Володимир Мономах дякує Богородиці за перемогу у битві при Білій Вежі з половцями, яка відбулася на Успіння Богородиці⁹³.

Вкрай цікавий приклад такого мислення у книжників на основі «Слова о полку Ігоревім» наводить Ігор Данилевський. Нам потрібне не саме джерело, а логіка, яку демонструє дослідник. Цей підхід буде ключовим для моєї тези, тому наведу думки дослідника повністю. На думку І. Данилевського, промова Ігоря Святославича, яку він виголосив під час затемнення сонця, тематично перегукується зі словами з книги пророка Єремії. Біблійний прототип цитати зі «Слова» дослідник став шукати у Єремії саме через дату, коли відбулося сонячне затемнення і промова князя – 1 травня. 1 травня – день пророка Єремії⁹⁴. З цього прикладу можна виокремити корисну для нас думку – використання хроністом певного джерела могло залежати від конкретного дня, події якого він описував у тій чи іншій статті.

⁹⁰ Лаушкин А. «Праздничные выходы» на войну в домонгольской Руси. С. 53-56.

⁹¹ Лаушкин А. Церковный календарь как средство заботы о будущем в домонгольской Руси. С. 12-15.

⁹² Лаушкин А. Церковный календарь как средство заботы о будущем в домонгольской Руси. С. 13.

⁹³ Лаушкин А. Воскресный день в военной практике русских князей домонгольского времени. С. 9.

⁹⁴ Данилевский И. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX-XII вв.); Курс лекций. Москва, 1998. С. 234-235.

У статті 1096 року хроніст ПВЛ залишив деякі часові маркери. Перший – місяць. Оповідючи про перемогу Святополка та Володимира над половцями 1096 року, хроніст пише: «мѣа июла . въ . ѿі (19 – Д. П.). днѣ . побѣжени быша иноплемєньниці»⁹⁵. «июла», вочевидь, є помилкою. По-перше, за спостереженням Леоніда Махновця, п'ятниця 20 числа, події якої описуються далі у тексті, того року була саме червневою, на відміну від помилково вказаної дати⁹⁶. По-друге, дещо раніше хроніст вказував, що Тугоркан з половцями підійшли під Переяслав «мѣа маіа . въ . ла (31)», тоді ж і почалася битва⁹⁷. Отже, більш імовірно, що битва тривала 20 днів з 31.05. по 20.06., а не майже два місяці – з 31.05. по 20.07.

Далі, вказуючи про прихід Боняка, хроніст пише, що це сталося «въ . к̄ (20). того же мѣца»⁹⁸. Після опису дій Боняка та половців і поміщений етнологічний екскурс з посиланням на Мефодія Патарського. Отже, за хронікою, це відбулося 20 червня 1096 року.

Звернімося до четьїх міней – місячних читань на календарний церковний рік. На щастя, до нас дійшла службова мінея за червень. Це хронологічно найближча мінея стосовно часу створення ПВЛ – в каталозі рукописних книг, що 1984 року зберігалися на території СРСР, цей рукопис датується XII століттям⁹⁹. Наразі рукопис зберігається в Державному історичному музеї в Москві (ГИМ) під архівним шифром «Син. 167». На 139 аркуші рукопису читаємо: «Мѣа то̄ (того», тобто червня – Д. П.) въ к̄ (20) стго оца нашего *мефодиа* єппа *пафарьска*»¹⁰⁰. Подальша вказівка на насильницьку смерть («кръвѣмнѣ червиль юси свашеноую ризѣоу свою») дозволяє припустити, що

⁹⁵ ПСРЛ. Т. II. Стп. 222.

⁹⁶ Літопис руський / пер. з давньорус. Л. Махновець. Київ, 1990. С. 140, прим. 4.

⁹⁷ ПСРЛ. Т. II. Стп. 221.

⁹⁸ ПСРЛ. Т. II. Стп. 222.

⁹⁹ Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI-XIII вв. / глав. ред. С. Шмидт. Москва, 1984. С. 126.

¹⁰⁰ ГИМ. Син. 167. Л. 139. URL: https://catalog.shm.ru/api/spf/2z2zcrdfNyIa-HjClju7njISG70Y8xQvoJrJV_t5-L_43anA1v_bWjO5vryAyoso.pdf (дата звернення: 14.03.2026).

Мефодій, єпископ Патарський – мученик. Існує лише один мученик на ім'я Мефодій, пов'язаний з містом Патара. Це Мефодій Олімпійський, який прийняв мученицьку смерть на початку IV століття. Він був одним із декількох історичних Мефодіїв Патарських, яким протягом Середньовіччя приписувалося авторство «Одкровення»¹⁰¹. Власне, двадцять червня як дата пам'яті саме цього Мефодія Патарського фігурує у десятках рукописів XI-XV століть, які наводить О. Лосєва у своєму каталозі місяцесловів¹⁰².

На підставі цієї інформації ми можемо зробити важливий висновок про підхід давньоруського книжника – автора ПВЛ до написання хроніки. Залучення «Одкровення» Псевдомефодія до написання статті 1096 року не було продиктовано винятково тематичним збігом апокрифу з діяльністю половців у реальному світі. Напад Боняка і розграбування Печерського монастиря відбулися саме 20 червня – в день пам'яті святого Мефодія Патарського. Для середньовічного книжника, який був схильний дивитися на світ із символічної точки зору, ці дві події не були простим збігом. Цілком імовірно, хроніст сприйняв це як знак – в якому, точніше – в чісму, творі необхідно шукати відповіді на питання про походження половців. І він їх знайшов.

Андраш Крафт, досліджуючи візантійську апокаліптичну книжну традицію, стверджує, що ім'я Мефодія Патарського гарантувало авторитетність та достовірність висловлених в «Одкровенні» передбачень, попри те, що справжній автор апокрифу залишився невідомим¹⁰³. Цілком імовірно, що атрибуція твору мученику додавала додаткової ваги тексту в очах давньоруського автора ПВЛ.

Цей висновок про вплив церковного календаря на історіописання певною мірою перегукується з думками Шона Гріффіна про роль літургії у формуванні

¹⁰¹ Крюкова А. «Слово Мефодия Патарского»: обзор исследований. *Вестник Сыктывкарского университета. Серия гуманитарных наук*. 2023. № 3. С. 5.

¹⁰² Лосева О.В. Русские месяцесловы XI–XIV веков. Москва, 2001. С. 365–366.

¹⁰³ Kraft A. The Last Roman Emperor Topos in the Byzantine Apocalyptic Tradition. *Byzantion*. 2012. № 82. P. 227, n. 68.

історичної уяви автора ПВЛ. Київський книжник, будучи монахом, проводив більше часу «молячись на літургії, ніж схилившись над історичною книгою»¹⁰⁴. Сюжети, які він регулярно чув на літургіях, стали трафаретом, який хроніст пізніше свідомо чи мимовільно використав, коли створював історію Русі, вписавши її в контекст священної історії¹⁰⁵. Таким чином, визначені церковним календарем літургійні сюжети впливали на підходи до історіописання, так само як і місячні читання на календарний церковний рік мимоволі вказували на джерела пошуку потрібної інформації. В ширшій перспективі «календарне мислення» вплинуло на локалізацію половців в біблійній генеалогічній картині.

2.2.3. Вплив біблійних текстів.

Зрештою, на хроніста не могли не впливати біблійні тексти. М. Дорошенко (Андрейчева) зробила спостереження, що в описі набігу половців у статті 1096 року хроніст використовує прямі цитати з 78 псалма, в якому описується напад неназваних ворогів на Єрусалим¹⁰⁶. Також автор ПВЛ використовує доволі яскраві слова, коли благає Бога про захист: «Бѣ мои положи ꙗко коло . аки ѡгнь предѣ лицемъ вѣтру . иже попалить дубравы . тако поженеши ꙗ бурю твоєю . исполниши и лица ихъ досаженъа»¹⁰⁷. Книжник вказує, звідки він запозичив ці слова: «послѣдствующе прѣрку глѣмъ»¹⁰⁸. У цьому пророкові треба вбачати Давида. Наведена цитата є вільною компіляцією кількох віршів вісімдесят другого¹⁰⁹ псалма: «Бже мой положи их ꙗко коло», «ꙗко огонь [«предѣ лицемъ вѣтру» – Д. П.], попалаай дѣбравы», «такo поженеши ꙗ бурю твоєю», «исполни лица ихъ безчестіа» (Пс. 82:14-17).

¹⁰⁴ Griffin S. The Liturgical Past in Byzantium and Early Rus. P. 12.

¹⁰⁵ Griffin S. The Liturgical Past in Byzantium and Early Rus. P. 229-232.

¹⁰⁶ Дорошенко М. Ветхозаветная топонимика в статье 6604 (1096) года в Повести временных лет. *Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории*. 2007. Вып. 18. С. 373-374.

¹⁰⁷ ПСРЛ. Т. II. Стп. 223-224.

¹⁰⁸ ПСРЛ. Т. II. Стп. 223.

¹⁰⁹ Нумерація псалма наводиться за традицією Септуагінти. У масоретській традиції та більшості сучасних перекладів Біблії цей псалом знаходиться під номером 83.

Таке недослівне цитування та перестановка фрагментів тексту є типовими для давньоруських книжників. Вони знали Біблію напам'ять (чи наближено до тексту) і часто цитували відповідні уривки з пам'яті¹¹⁰. Якщо прочитати весь псалом, то окрім звичних закликів до Бога, можна зустріти перелік ворогів, які «на та [тобто Бога – Д. П.] завѣт завѣщаша». Цими ворогами є вже звичні для нас ізмаїльтяни («ісмаилите») та агаряни («агарѣне») (Пс. 82:7). Найважливішим у цьому псалмі є те, що серед усіх псалмів ізмаїльтяни та агаряни згадуються лише у вісімдесят другому. В решті псалмів згадки цих етнонімів відсутні.

В тексті Біблії присутня й інша характеристика самого Ізмаїла. Власне, Агар та Ізмаїл – це єдині біблійні персонажі-родоначальники народів, які були вигнані в пустелю. У книзі Буття 16:12 ангел повідомляє Агар про майбутню агресивність її сина Ізмаїла: «си боудеть полскыи члѣкъ роуцѣ его на всѣхъ . и роуки всѣхъ на немъ»¹¹¹. Хоч, звісно, в ПВЛ відсутня ця цитата, хроніст майже напевно знав про цю характеристику. Принаймні зі впевненістю можна сказати, що книжник мав доступ до «Слова про закон і благодать» митрополита Іларіона, в якому присутній аналогічний образ Ізмаїла як того, хто ображає Ісаака («пришбидѣнь бысѣ исаакъ измаиломъ»)¹¹².

2.2.4. «Інтелектуальна атмосфера» автора ПВЛ.

Окрім твору Псевдомефодія, в ототожненні половців саме з ізмаїльтянами потрібно вбачати вплив ще й іншої групи джерел. Як вказує І. Ведюшкіна, апокрифічна (і не лише) література візантійсько-слов'янської традиції, присвячена «невірним» та «нечистим» народам, найчастіше оповідає саме про Ізмаїла та його нащадків. Згадки інших народів, які могли стати потенційними старозавітними предками половців – наприклад, моавитян та аммонитян – зустрічаються значно рідше, порівняно з літературою, присвяченою

¹¹⁰ Данилевский И. Повесть временных лет: Герменевтические основы источниковедения летописных текстов. С. 91.

¹¹¹ Книга Буття. Давньослов'янський четій текст за списками XIV–XVI століть. С. 184.

¹¹² Молдован А. Слово о законе и благодати Илариона. С. 81.

ізмаїльтянам. До того ж, в тих порівняно нечисленних згадках інших народів увага акцентується не на їх «нечистому» походженні, а на їх есхатологічній ролі в світі¹¹³.

Іншим імовірним джерелом для ототожнення половців з ізмаїльтянами є текст, який отримав суттєво менше уваги з боку дослідників. Йдеться про сказання про перенесення мощей св. Миколая 1087 року в місто Барі. В тексті присутні згадки «ізмаїльтян». За словами автора, «ізмаїльтяни» з промислу Божого напали на «гречскую вблать», де убивали, брали в полон людей, палили їхнє майно й будинки та призвели до запустіння монастирів¹¹⁴. Між іншим, тематично цей опис нагадує дії половців, зображені в статтях 1093 та 1096 років. Половці так само беруть людей у полон: «ѡви ведутса полоненѣ»; убивають людей: «оубиша бо ѿ братьѣа нашеѣа нѣколько»; палять будинки і церкви: «пожигаху села ї гумьна . ї многи цркви запалиша ѡгнемь» та призводять території до запустіння: «и ѡпустѣша села наша . и городѣа наши»¹¹⁵.

Дослідник та публікатор «Сказання» І. Шляпкін датував написання твору 1087 роком на підставі слів автора «Сказання» «въ нынѣшнаѣа времена во дни и в лѣта наша и в наши памать»¹¹⁶. *Terminus ante quem* потрапляння «Сказання» на Русь дослідники датують кінцем XI століття; Д. Хрустальов подає точний рік верхньої межі – 1092¹¹⁷.

Між іншим, на думку М. Петрова, встановлення свята перенесення мощей св. Миколая та низка «агіографічних наративів», породжених появою нового церковного свята, призвели до популяризації імені «Микола» (у різних формах написання) в давньоруській антропонімії¹¹⁸.

¹¹³ Ведюшкина И. Этногенеалогии в Повести временных лет. С. 59-60.

¹¹⁴ Шляпкин И. Русское поучение XI века о перенесении мощей Николая чудотворца. СПб, 1881. С. 5.

¹¹⁵ ПСРЛ. Т. II. Стп. 214, 224, 213.

¹¹⁶ Шляпкин И. Русское поучение XI века о перенесении мощей Николая чудотворца. С. 2.

¹¹⁷ Хрусталева Д. Разыскания о Ефреме Переяславском. СПб, 2002. С. 253-255.

¹¹⁸ Петров Н. Николаи домонгольской Руси. СПб, 2019. С. 87-88.

Зважаючи на те, що ПВЛ була укладена в 1110-х роках (тобто після часу створення «Сказання» за І. Шляпкіним та після верхньої межі потрапляння тексту на Русь), київський хроніст цілком міг мати доступ до цього тексту.

Як влучно зауважив І. Данилевський, на відміну від Карло Гінзбурга, який завдяки збереженій джерельній базі зміг детально реконструювати коло читання та сприйняття текстів мельником Меноккіо, фахівці з історії Давньої Русі, на жаль, позбавлені такого масиву документів¹¹⁹. Однак видається, що було би помилкою шукати єдине джерело, з якого книжник ПВЛ запозичив ототожнення половців з нащадками Ізмаїла. Власне, також важко говорити про текстуальні запозичення (окрім запозичень з «Одкровення») з конкретних джерел. Хроніст перебував в «атмосфері», де доступні йому тексти – апокрифічна література, присвячена «нечистим» народам, апокриф есхатологічної спрямованості «Одкровення» Псевдомефодія, «Сказання про перенесення мощей св. Миколая» – майже одностайно пов'язували нападників (хоч і різних) з нащадками старозавітного Ізмаїла. Причому ці нападники – вороги саме християн. Це дає підстави висловити думку про те, що на рішення хроніста ототожнити половців з ізмаїльтянами вплинула «інтелектуальна атмосфера» тих джерел, до яких він мав доступ.

Цей механізм ототожнення сучасних народів із їхніми біблійними предками не був винаходом автора ПВЛ. Беда Преподобний, ранньосередньовічний хроніст із далекої Нортумбрії, ніколи на власні очі не бачив арабів-мусульман, які в його час стрімко захоплювали дедалі більші території. Однак коли в нього виникла потреба ідентифікувати арабів у контексті старозавітної генеалогії, книжник швидко це зробив – вказавши цитату з книги Буття, яка описує Ізмаїла як «дику людину», чия «рука буде проти всіх». Беда, бачачи (а точніше знаючи з переказів) поведінку арабів, порівнював її з поведінкою Ізмаїла і дійшов висновку про їхню генеалогічну

¹¹⁹ Данилевский И. Повесть временных лет: Герменевтические основы источниковедения летописных текстов. С. 249, прим. 92.

спорідненість¹²⁰. Інші християни-книжники також осмислювали мусульман не за допомогою «польових досліджень», а на підставі авторитетних книг – Біблії, творів отців Церкви та богословів, та доходили висновку, що мусульмани є нащадками Ізмаїла¹²¹. Книжна традиція була вагомішою за власні спостереження.

С. Сендерович, свого часу критикуючи методологію О. Шахматова, як спробу уникнення дослідницьких обмежень запропонував розглядати не буквальный вплив одного джерела на інше («в якості прямих джерел переписування та переробки»), а дивитися на джерела як на тексти одного культурного поля, які вони спільно створюють. Автор ПВЛ, за дослідником, пристосовує свою працю до традиції, джерела якої він знаходить у доступних йому книгах, та парадигм, яким він «має слідувати»¹²². Погоджуючись із критикою І. Данилевським підходу С. Сендеровича щодо неминучості повернення дослідника до «єдиної реальності, безпосередньо доступної історичу» – текстології¹²³, варто також сказати, що ситуації, коли текстологія не може дати відповіді на поставлене запитання, спонукають до висування гіпотез про ментальну діяльність хроніста, яка ховається за видимим та доступним досліднику джерелом – хронікою.

2.2.5. Супутні етніми: «агаряни», «торкмени», «сарацини».

Вибір означень для степовиків не обмежувався лише іменем нащадків Ізмаїла, адже книжник оперував й іншим генеалогічно спорідненим етнімом біблійного походження. Поряд із етнімом «ізмаїльтяни», хоч і значно рідше, хроніст використовує щодо половців ще й інший термін – «агаряни». Як стверджує Ярослав Дашкевич, етніми «ізмаїльтяни», «агаряни», а також «сарацини» (про яких йтиметься пізніше) в давньоруських джерелах часто

¹²⁰ Tolan J. V. *Saracens. Islam in the medieval European imagination*. New York, 2002. P. 75.

¹²¹ Tolan J. V. *Saracens. Islam in the medieval European imagination*. P. 19-20.

¹²² Сендерович С. Метод Шахматова, раннее летописание и проблема начала русской историографии. *Из истории русской культуры*. Москва, 2000. Т. I. С. 476-477.

¹²³ Данилевский И. Повесть временных лет: Герменевтические основы источниковедения летописных текстов. С. 48-49.

використовуються як синоніми¹²⁴. Справді, прямі вказівки на синонімічність термінів містяться, наприклад, у Київському літописі (Кл): «...придоша иноплемєньници (...) безбожнии . *Измалтанѣ*. шканьнии. *Агаране...*»¹²⁵. На думку Я. Дашкевича, «потрійний етнонім» спершу побутував у візантійській та латинській літературі, звідки пізніше потрапив до давньоруської книжності¹²⁶. До твердження про взаємозамінність термінів можна додати приклад із сусіднього Угорського королівства, де етноніми «ізмаїльтяни» та «сарацини» теж використовувалися як синоніми. Так, Нора Беренд стверджує, що Золота булла короля Андраша II 1222 року, яка гарантувала права знаті, щодо мусульманської меншини королівства використовувала етнонім «ізмаїльтяни», а булла 1231 року щодо тієї ж спільноти – «сарацини». До того ж, у тогочасних хроніках зустрічаються промовисті формулювання «ізмаїльтяни, або сарацини», які вказують на синонімічність етнонімів¹²⁷.

В деяких випадках справді є підстави говорити про пряме запозичення зі сторонніх джерел в Першу київську хроніку. Вперше етнонім «агаряни» автором ПВЛ згадується у статті, датованій 866 роком. В тексті йдеться про похід візантійського імператора Михайла «на Агараны»¹²⁸. Цю інформацію

¹²⁴ Дашкевич Я. Сарацини – таємничий народ середньовічної України (джерела та їхня інтерпретація). *Український археографічний щорічник*. 2009. Вип. 13/14. С. 13.

¹²⁵ ПСРЛ. Т. II. Стп. 612.

¹²⁶ Дашкевич Я. Сарацини – таємничий народ середньовічної України (джерела та їхня інтерпретація). С. 13.

¹²⁷ Berend N. «The villainous deeds of Ishmaelites»: muslim rites in christian Hungary. *Ritus infidelium. Miradas interconfesionales sobre las prácticas religiosas en la Edad Media*. Madrid, 2013. P. 258-259.

¹²⁸ ПСРЛ. Т. II. Стп. 15. Дозволю собі зробити розлогий, але через це не менш необхідний відступ. Насправді, вперше на прикметник «агарянський» натрапляємо у вступній недатованій частині ПВЛ, точніше – в описі розселення синів Ноя по світу. Зміст згадки етноніма не до кінця зрозумілий. Хроніст, окреслюючи територію Яфетової «частини», а точніше територію розселення варягів, пише, що вона (територія) простягається від «моря Варязького» (тобто Балтійського) «къ западу . до земли *Агараньски*». Незрозуміло – про яку «агарянську землю», що розташована на заході, йдеться. Автори коментарів до російськомовного перекладу ПВЛ 2012 року припустили, що хроніст міг писати про період завоювань вікінгами узбереж сучасних Іспанії та Португалії, що належали Кордовському халіфату – тобто агарянам. *Повесть временных лет* / пер. с древнерус. Д. Лихачев, О. Творогов. Комм. и статьи А. Боброва и др. СПб, 2012. С. 203. Це припущення спирається на апріорне переконання авторів про поінформованість давньоруського хроніста у тонкощах західноєвропейської історії X століття (тим часом як хроніка створювалася в 1110-х роках).

київський хроніст запозичив з «Хроніки» Георгія Амартола, причому етнонім «агаряни» так само походить з візантійського тексту¹²⁹. Це, власне, єдиний випадок вживання етноніму «агаряни» в ПВЛ не в контексті старозавітної історії. Другий випадок вживання етноніму в Кл (окрім наведеного вище), поміщений у статті 1196 року: хроніст називає «диких половців» «окаянними агарянами»¹³⁰. Востаннє половці називаються агарянами в ГВл, в панегірику Роману Мстиславичу. Половці, окрім того, що носять ім'я ізмаїльтян, знову отримують назву «окаянних агарян»¹³¹.

Двічі половці називаються «безбожними агарянами» в Києво-Печерському патерику¹³². Причому примітно, що в жодному з цих двох випадків навмисно не згадується, що «безбожними агарянами» є саме половці. З цього факту можна зробити висновок, що автор цих слів передбачав, що читач без додаткових роз'яснень зрозуміє зміст написаного. На підставі такої частоти вживання етнонімів «агаряни» та «ізмаїльтяни» можна стверджувати про безсумнівно більшу популярність останнього.

Втім, детальна обізнаність хроніста у цих епізодах історії видається сумнівною. Леонід Махновець, автор україномовного перекладу Іпатіївського літопису, у примітці під відповідним місцем хроніки вказав: «В Іп. хибно “Агаряньски“, у Хл. “Аглянскы“. Літопис руський / пер. з давньорус. Л. Махновець. С. 1, прим. 6. Небагатослівний висновок можна доповнити та розширити. Є сенс поглянути на цей уривок тексту, просто порівнявши списки ПВЛ. Примітно, що варіант прочитання «земли *Агараньски*» присутній лише в Іпатіївському списку ПВЛ (Іпат.). Натомість інший список ПВЛ – Лаврентіївський (Лавр.) – містить варіант «кь западу до землѣ *Агнански*», тобто «до землі *англійської*». В пізніше створеному Хлебніковському списку так само присутній варіант «*аглянскы*». ПСРЛ. Т. II. Стп. 2, вар. 19. Тож, напевно, відповідь на це питання є дещо простішою. Із більшою імовірністю можна припустити, що варіант прочитання в Іпат. «земли *Агараньски*» банально є помилкою переписувача, зумовленою, імовірно, візуальною схожістю слів (пор.: «земли *Агараньски*» та «землѣ *Агнански*»). Приблизно так само, як варіант написання «Мефедии Патариискъ» в статті 1096 року в Іпат. (який, найімовірніше, відображає первинний текст) в Лавр. відобразився у варіанті «Меѳоди папа Ри^мскыи». ПСРЛ. Т. II. Стп. 225. ПСРЛ. Т. I. Стп. 235.

Зрештою, в Іпат., в поміщеному далі в тексті переліку колін Яфета, жодні агаряни не згадуються, натомість присутня згадка етноніму «Агланѣ». Таким чином, ця згадка не береться до уваги з вище описаних причин.

¹²⁹ Вілкул Т. Літопис і хронограф. Студії з домонгольського київського літописання. С. 127.

¹³⁰ ПСРЛ. Т. II. Стп. 700.

¹³¹ ПСРЛ. Т. II. Стп. 716.

¹³² Абрамович Д. Києво-Печерський Патерик. С. 106, 155.

Повертаючись до генеалогічного екскурсу у статті 1096 року, нагадаю, що хроніст відносив до нащадків Ізмаїла не лише сучасних йому половців, але й інші народи – печенігів, торків і торкменів. «Торкмене» (в Лавр. «Тортъмени»¹³³) донедавна вважався гапаксом ПВЛ – тобто терміном, який згадується вперше і востаннє. Зміст та походження цього етноніму видаються цікавими. Схоже, що цей етнонім потрапив на Русь з того самого «Сказання про перенесення мощей святого Миколая». Леонід Чекин стверджував, що автор статті 1096 року знав про спорідненість «малоазійських тюрків» – сельджуків – які нападають у «Сказанні» та називаються в тексті іменем, схожим на «торкмени», та кочівників східноєвропейського степу. Тому хроніст помістив «торкменів» у перелік народів¹³⁴. Ту саму думку (хоч і без згадки свого ідейного попередника) висловлює О. Назаренко. За ним, під іменем «торкменів» ховалися турки-сельджуки, які, за його словами, в XI ст. дійсно називали себе цим етнонімом. Цей термін вживався в 80-х-90-х роках XI ст. – тобто в часи виникнення «Сказання». Це був період, коли Візантія зазнавала активних нападів зі сторони «торкменів», які й викликали цікавість до питання їхнього походження. Отже, робить висновок автор, ПВЛ отримала етнонім «торкмени» за «візантійським посередництвом», без безпосереднього контакту хроніста з «торкменами»¹³⁵.

Проте, схоже, що етнонім «торкмени» не був абсолютним гапаксом. 2019 року К. Вершиніним та М. Андрейчевою було опубліковано, як заявляється, «раніше не досліджену пам'ятку давньоруської книжності», яку автори запропонували називати «Етногенеалогічним трактатом» (ЕТ)¹³⁶. Зміст тексту відповідає запропонованій дослідниками назві – у ньому йдеться про походження різноманітних народів від Авраама та Лота. Зокрема, за автором

¹³³ ПСРЛ. Т. I. Стп. 234.

¹³⁴ Чекин Л. Безбожные сыны Измайловы. С. 695-696.

¹³⁵ Назаренко А. «Никола Вешний»: новое об обстоятельствах установления на Руси памяти святителя Николая Мирликийского 9 мая. С. 273-274.

¹³⁶ Вершинин К., Андрейчева М. Древнерусский этногенеалогический трактат (часть 1). С. 14. Текст пам'ятки: Вершинин К., Андрейчева М. Древнерусский этногенеалогический трактат (часть 1). С. 16-17.

ЕТ, до нащадків синів Лота належать «торкомени. хомлі. хвалиси. болгари. ѡбези поганїи»¹³⁷. В приписуванні хваліс та болгар до синів Лота дослідники вбачають вплив аналогічних свідчень у статті 1096 року ПВЛ. Появі ж етнонімів «торкомени. хомлі...болгари. ѡбези», на думку істориків, треба завдячувати «Слову святого Григорія, изобретенным в толцех», в якому ці народи згадувалися в переліку мусульманських народів¹³⁸.

Дослідники вважають, що ЕТ виник не пізніше XII століття. На це нібито вказує згадка «поганих обезів». Обезами у давньоруській книжності називали населення Грузії. Вони могли бути поганями (мусульманами, на думку авторів) з часів появи на тих теренах ісламу і аж до XII століття, коли «релігійна ситуація у Східній Грузії почала змінюватися...». Однак дослідники не заперечують, що автор ЕТ міг мати доступ до джерел ПВЛ та «Слова святого Григорія»¹³⁹. Додам, що одним із таких джерел цілком імовірно може бути «Сказання», укладене наприкінці XI століття.

Текстологічних досліджень ЕТ обмаль, тому не видається можливим зі впевненістю сказати, яке джерело є вторинним щодо іншого – ПВЛ, що створена у 1110-х роках, чи ЕТ, укладений не пізніше XII століття, чи, може, вони мають спільне джерело, звідки й запозичили етнонім. Попри це, якщо датування ЕТ часом до XII століття відповідає дійсності, ми отримуємо свідчення поширеності терміну «торкмени» у давньоруському інтелектуальному середовищі. Також введення в науковий обіг ЕТ дозволяє переглянути висновок про унікальність цього етноніму.

Навіть якщо ми маємо дві згадки «торкменів», або навіть три, якщо брати до уваги «Слово святого Григорія», використання такого рідкісного етноніму

¹³⁷ Вершинин К., Андрейчева М. Древнерусский этногенеалогический трактат (часть 1). С. 16.

¹³⁸ Вершинин К., Андрейчева М. Древнерусский этногенеалогический трактат. (Часть 2. Текстологический и источниковедческий комментарий). *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2020. №1. С. 89.

¹³⁹ Вершинин К., Андрейчева М. Древнерусский этногенеалогический трактат. (Часть 2. Текстологический и источниковедческий комментарий). С. 90.

в статті 1096 року є додатковим підтвердженням тези про те, що автор ПВЛ спирався на книжну традицію, а не на усний вплив з Візантії.

Завершуючи аналіз місця половців у картині світу автора ПВЛ, залишається вказати на останніх «родичів» східноєвропейських степовиків. Хроніст полемізує з неназваними опонентами, які, за його словами, вважають, що половці – це «с̄ны Амоновы». Натомість книжник вказує, що «с̄нве бо Моавли . Хвалисе . а с̄нве Амонові Болгаре»¹⁴⁰. Продовжуючи вибудовувати генеалогічну схему, автор додає: «Срацини ѿ Измаила . и творять^{с̄} Сарини . и прозваша има собѣ Саракине . рекше Сарини есмъ»¹⁴¹. У ПВЛ лише двічі згадується цей етнонім. Вперше – у статті 1065 року. Книжник описує низку дивних «знамень» (народження дітей з аномаліями, сильні вітри, землетрус), які віщували якусь лиху подію, адже після цього «наидоша бо Срацини на Паленьскую (у Лавр. «Палестиньскую»¹⁴² – Д. П.) землю»¹⁴³. Наступного разу сарацини будуть згадані у Кл, у статті 1187 року. Хроніст повідомляє, що після «знамення» – сонячного затемнення – «взять бы^{с̄} Ер^{с̄}лмъ безбожными Срацины»¹⁴⁴.

Існує інше важливе джерело, створене сучасником автора ПВЛ. Ігумен Даниїл – людина, яка здійснила паломництво до Святої Землі та залишила свої спогади. На відміну від київських хроністів ПВЛ та Кл, він мав емпіричні знання про події на Близькому Сході. Паломник періодично називає місцеве населення сарацинами¹⁴⁵, причому він чітко відділяє їх від хрестоносців, яких називає словом «фрязи»¹⁴⁶. Отже, на основі цих згадок можна зробити

¹⁴⁰ На думку О. Карпова, сюжет з хвалісами, яких автор ідентифікує як хозар, та болгарами не стосується «Одроквення» Псевдомефодія чи візантійської етнографічної традиції. Натомість автор висуває гіпотезу про вплив юдейської традиції на це генеалогічне ототожнення. Карпов А. Об эсхатологических ожиданиях в Киевской Руси в конце XI – начале XII века. *Отечественная история*. 2002. № 2. С. 7.

¹⁴¹ ПСРЛ. Т. II. Стп. 224.

¹⁴² ПСРЛ. Т. I. Стп. 165.

¹⁴³ ПСРЛ. Т. II. Стп. 154-155.

¹⁴⁴ ПСРЛ. Т. II. Стп. 655.

¹⁴⁵ Библиотека литературы Древней Руси / ред. Д. Лихачев. – Санкт-Петербург, 1997. Т. 4. С. 34, 58, 70, 78, 84, 90, 102, 106.

¹⁴⁶ Напр., Библиотека литературы Древней Руси / ред. Д. Лихачев. С. 106.

висновок, що етнонім «сарацини» давньоруськими авторами використовувався винятково стосовно близькосхідних мусульман.

Разом з тим варто сконцентрувати увагу на одному нюансі. Хроніст Кл у статті 1187 року називає сарацинів, які захопили Єрусалим, агарянами¹⁴⁷. Так само у статті 1190 року сарацини, проти яких «цѣрь Немѣцкыи» (очевидно, Фрідріх Барбаросса) пішов у Третій хрестовий похід, дістають найменування «агаряни»¹⁴⁸. Думка хроніста Кл про те, що близькосхідні сарацини – це агаряни (ізмаїльтяни) цілком лежить у руслі етнографічних міркувань автора ПВЛ, який, нагадаю, вважав, що «Срацини ѿ Измаила».

Сам же етнонім «сарацини» автор ПВЛ, імовірно, міг запозичити з «Хроніки» Георгія Амартола, де міститься чітке визначення: «Измаилтане, нынѣ глѣмии Агаране и Срацини»¹⁴⁹. Амартол у свою чергу брав інформацію з твору Іоана Дамаскіна «Про сто єресей»¹⁵⁰.

До того ж примітно, що автор не вважає за необхідне окремо зацентрувати увагу на релігійних відмінностях між «родичами» ізмаїльтянами. Очевидно, що абсолютна більшість сарацинів (близькосхідних арабів) була мусульманами, тоді як «найпопулярніші» місцеві ізмаїльтяни – половці – були язичниками. Цей факт добре узгоджується з концепцією Ю. Лотмана та Б. Успенського про те, що представники «Культури» прагнуть трактувати усі «неправильні», на їх думку, культури, як єдину систему, зводячи до якогось спільного знаменника. Приблизно так само, як один із персонажів «Пісні про Роланда» (XI ст.) є водночас язичником, магометанином та шанувальником Аполлона¹⁵¹.

¹⁴⁷ ПСРЛ. Т. II. Стп. 655.

¹⁴⁸ ПСРЛ. Т. II. Стп. 667.

¹⁴⁹ Истрин В. М. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе: текст, исследование и словарь. С. 89-90.

¹⁵⁰ Андрейчева М. Образы иноверцев в Повести временных лет. С. 98-99.

¹⁵¹ Лотман Ю., Успенский Б. О семиотическом механизме культуры. С. 155-156. Причому автор ПВЛ явно знав про іслам, адже він згадує болгар, які «вѣры . Бохъмичи» – тобто магометської. Хроністу добре відомо про релігійну заборону на вживання свинини, пиття вина та обіцянки Магомета по смерті дати послідовникам 70 дружин. ПСРЛ. Т. II. Стп. 71-72.

Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що конструювання етнонімічних означень автором ПВЛ не базувалося на емпіричних спостереженнях чи етнографічних даних. Натомість хроністу йшлося про пояснення сучасної йому картини світу за допомогою біблійних генеалогічних категорій.

Окрім цього, результати дослідження дозволяють зробити важливі висновки щодо мислення середньовічного хроніста, яке на пряму вплинуло на його генеалогічні погляди. Книжне середовище, в яке він був занурений, формувало «інтелектуальне тло», тексти якого майже безальтернативно змусили ототожнити місцевого ворога зі старозавітними нащадками Ізмаїла та допомогли «впізнати» їх родичів. На вибір конкретного тексту для цитування простежується вплив позатекстових чинників: напад степовиків двадцятого червня спричинив звернення до Мефодія Патарського, чий день пам'яті припадав на цю дату. Окрім іншого, цей висновок додатково підтверджує необхідність брати до уваги літургійний час під час аналізу давньоруських хронік.

2.3. Біблійні паралелі в образі печенігів у статті 993 року.

Якщо в ПВЛ половці описані сучасником подій, то описи печенігів є ретроспективними, тобто складеними через тривалий час після описуваних подій. Сюжети, що стосуються взаємодії руських князів з печенігами, матимуть дещо інший характер опису – сказати б, вони зображуються в більш легендарних формах. Щодо печенігів не знайти таких яскравих етнонімів, як ті, що використовуються для позначення інших народів. Проте це не означає, що печеніги не наділялися характеристиками чи не впліталися в генеалогію старозавітних народів.

Під 993 роком в Іпат. (в Лавр. – 992 рік¹⁵²) поміщено розповідь про двобій «печеніжина» з руським мужем, перемогу останнього та заснування

¹⁵² ПСРЛ. Т. II. Стп. 122.

Переяславля¹⁵³. Хоч назва цього міста уже фігурувала у ПВЛ у статті 907 року¹⁵⁴ (тобто на майже дев'яносто років раніше легенди про заснування міста), ця згадка пов'язана з фіктивним походом Олега на Царгород.

Втім, у цьому повідомленні нас цікавить не хронологія повідомлень, а літературна форма оповіді. Опис поєдинку тематично та структурно нагадує старозавітний сюжет про дуель Давида та Голіафа (1 Цар. 17:1-54). Ігор Данилевський вказував на «очевидну близькість» хронікального та біблійного сюжетів¹⁵⁵. О. Ридзевська також відзначала паралель із біблійним сюжетом, хоч і не вбачала «книжного запозичення», схиляючись до версії про усне походження сюжету, який має низку паралелей в інших культурах¹⁵⁶. Проте, навіть якщо в основі статті лежить усний переказ, не можна ігнорувати його літературне оформлення. Власне, нас цікавить не джерело походження уривку, не те, «як було насправді», а уривок як результат діяльності хроніста зі вкладеним ним сенсом.

Паралелі з біблійним сюжетом помітні неозброєним оком. «кназь Печенѣскыи» звертається до Володимира: «пусти ты свои мужь а ꙗ свои . да са борета»; Голіаф вигукує до військ Саула: «изберите в себѣ мѹжа да снидевѣса, и поборетса со мною». Умови поєдинку описані в схожих синтаксичних конструкціях. ПВЛ: «да аще твои мужь оударить моимъ ... аще ли нашъ мужь оударить вашимъ»; Біблія: «И аще възможеť со мною братиса ... аще ли азъ възмогѹ ѡдолѣти». Старий батько повідомляє Володимирі, що в нього вдома є син «менший», так само, як і «дѣдъ же бѣ юнѣишии». Перед боєм в обох випадках оповідається сюжет про доведення фізичної сили. Володимирів воїн «вына кожоу с масы» з живого бика; Давид був менш жорстоким – він лише вбивав левів і ведмедів, якщо ті зазіхали на отару його батька. Печеніжин «бѣ превеликъ зѣло . и страшень», тоді як руський юнак був

¹⁵³ ПСРЛ. Т. II. Стп. 106-108.

¹⁵⁴ ПСРЛ. Т. II. Стп. 22.

¹⁵⁵ Данилевский И. Повесть временных лет: Герменевтические основы источниковедения летописных текстов. С. 318, прим. 209.

¹⁵⁶ Ридзевская Е. Древняя Русь и Скандинавия IX-XIV вв. Москва, 1978. С. 223-229.

«средний тѣломъ». Так само й Голіаф був велетнем у мідних обладунках, а Давид – «дѣтищъ бѣ».

Біблія чітко повідомляє, що «голіаѣдъ филистимлянинъ», але точно не ізраїльтянин. На перший погляд це очевидна суперечність: у статті 1096 року хроніст вказує на ізмаїльтянське походження печенігів, а тут образно порівнює печеніжину з Голіафом-філістимлянином. Вісімдесят другий псалом, який хроніст використав у статті 1096 року, містить примітний перелік народів, які вчинили завіт проти Бога. Окрім ізмаїльтян та агарян, у списку знаходиться топонім Філістея, від якого походить етнонім філістимляни. Попри це, варто вказати, що відповідний вірш псалма також містить етноніми Моав, Гевал, Аммон, Ассур та формулювання «мешканці Тиру» (Пс. 82:6-9).

Навряд чи книжник використовував біблійні цитати як прості слова для опису подій. Сюжети добиралися свідомо і несли конкретне смислове навантаження. Етнічна неузгодженість у походженні печенігів – другорядна у цьому сюжеті. Видається на те, що в цьому сюжеті хроніст не стільки характеризує самого печеніга, скільки порівнює руського хлопця з Давидом. Книжник міг розраховувати на те, що його читач зрозуміє систему образів та правильно перенесе біблійну «пам'ять контексту» (термін І. Данилевського) на події руської історії. Варто висловити припущення, що перекладаючи образ Давида на юнака, хроніст переносив на останнього (а, може, і на всю Русь) ключові характеристики пророка. Власне, головною зброєю Давида була богообраність, адже «ни оружіємъ ни бронами спасаетъ ѿ». Разом з тим цей погляд цілком узгоджується із конструюванням ідеї богообраності Русі, чому присвячений перший розділ роботи.

Розділ 3. Неетнонімічні означення степовиків у давньоруській книжності.

Тривала взаємодія осілої руської та кочових спільнот неминуче призводила до обопільного проникнення культурних практик. Однією з таких було прийняття членами степових народів християнства. Так, Бруно Кверфуртський, хоч і називав печенігів «найдурнішим та найжорстокішим з усіх язичницьких народів», все ж охрестив тридцять з них та висвятив для степовиків єпископа¹⁵⁷. Хронологічно пізніші мешканці степу – половці – також приймали християнство, однак з більшим ступенем інтеграції в руське суспільство. Так, у «Вопрошанії Кириковому», яке належить перу Кирика Новгородця, та створене, як вважається, в середині XII століття¹⁵⁸, зачіпаються питання канонічного характеру. Зокрема, в одному з правил читаємо таке: «Мл̑твы ѡглашенныа творити болгарину. *половчину*. чю^{ди}ну пре^д кр̑ще^{на}. м̑ (40 – Д. П.) д̑ні. по^с. ис цр̑кви исходити ѡ оглашенны^х. словенан^у за. ѡ (8). д̑ні. так̑̃ аще буде^т»¹⁵⁹. Отже, для входу в церковну спільноту від половців (а також болгар та чуді) вимагали сорок днів посту, з чого можна зробити нескладний висновок про те, що серед половців траплялися християни. Між іншим, той факт, що від слов'янина вимагалось лише вісім днів посту проти сорока для половців, дає дуже примітні свідчення про відмінності у сприйнятті «Свого» та «Чужого» в давньоруському суспільстві¹⁶⁰.

Процеси християнізації зачепили й найвищі прошарки степового суспільства. Так, половецькі князівни, які виходили заміж за руських князів без винятку приймали християнство, натомість половецькі князі могли мати християнські імена та не бути християнами¹⁶¹. Приклад – один із синів князя

¹⁵⁷ Гильфердинг А. Неизданное свидетельство современника о Владимире Святом и Болеславе Храбром. Москва, 1856. С. 16-17.

¹⁵⁸ Мильков В. Кирик Новгородец: грани творчества (к 900-летию древнерусского ученого и мыслителя). *Философский журнал*. 2011. № 2 (7). С. 92, 101.

¹⁵⁹ Смирнов С. Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины (тексты и заметки). Москва, 1912. С. 26.

¹⁶⁰ Детальніше про сприйняття «Своїх» та «Чужих» див.: Толочко О. Образ чужинця в картині світу домонгольської Русі. С. 26-47.

¹⁶¹ Литвина А., Успенский Ф. Русские имена половецких князей: Междинастические контакты сквозь призму антропоники. Москва, 2013. С. 24, 87-88.

Кончака, про якого хроніст ГВл писав, що він «болиише всихъ Половецъ»¹⁶² носив християнське ім'я – Юрій Кончакович.

Однак, не викликає жодних сумнівів, що абсолютна більшість представників степових народів не сповідували християнство. Саме на цьому аспекті буде ґрунтуватися найбільша кількість неетнонімічних означень, що стосуються степових народів.

Найбільш вживаний неетнонімічний термін для позначень половців – «поганин». Саме слово має зв'язок із латинським словом «*paganus*», яке буквально означає селянський, а в середньовіччі – язичник¹⁶³. Однак не варто вбачати в цьому терміні суху констатацію «нехристиянськості» степовиків. Радше йдеться про емоційне та зневажливе наголошення на іновірстві кочовиків. До того ж, «поганин» незрідка наділяється додатковими пейоративними прикметниками на кшталт «погані безбожні»¹⁶⁴.

За підрахунками Ганни Межжеріної, у 60-70% випадків вживання прикметника «поганий» щодо половців означення використовується самостійно, без додаткового вказання на половців¹⁶⁵. Це яскраво свідчить про міцність асоціації означення «поганин» зі степовиками.

«Нехристиянськість» – тобто сповідування іншої, не християнської віри, йде пліч-о-пліч з «іноплемянництвом» – тобто належністю до іншої спільноти, що маркується передусім походженням. Це означення має книжне походження. Так, В. Колесов вказує, що «іноплемянник» є буквально перекладом грецького «*allogenes*» (іншого роду).

Інший показовий епізод: укладач збірки «Пчела» пристосував грецьке слово «*barbaros*» (варвар, чужоземець) як «иноплеменьникъ»¹⁶⁶. Маємо

¹⁶² ПСРЛ. Т. II. Стп. 740.

¹⁶³ Колесов В. Мир человека в слове Древней Руси. Ленинград, 1986. С. 22. Толочко О. Образ чужинця в картині світу домонгольської Русі. С. 31.

¹⁶⁴ ПСРЛ. Т. II. Стп. 152.

¹⁶⁵ Межжеріна Г. Субстантивно-ад'єктивна концептуалізація образу половця у східнослов'янських писемних пам'ятках XI–XIII ст. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*. Київ, 2012. № 26. С. 222.

¹⁶⁶ Колесов В. Мир человека в слове Древней Руси. С. 22.

підстави говорити, що в деяких випадках половці взагалі ототожнювалися з «іноплемянництвом» як таким: редактор збірника проповідей Іоана Златоустого під назвою «Златоструй», який, схоже, побутував уже в XII столітті, замість оригінального грецького «πόλεμος βαρβαρικός» (polemos barbarikos – варварська війна, війна з варварами) дещо неочікувано вжив словосполучення «рать половецкая»¹⁶⁷.

Разом з тим термін «іноплемянник» мав і цілком біблійні конотації. Наприклад, у ПВЛ Бог «предашеть ... иноплеменьником» синів Ізраїлевих як покарання за їхнє «служіння бісам»; у «Промові філософа» йдеться про «Ирода . иноплеменьни^к» (вважається, що цар Ірод був не єврейського походження); сарацини, які в статті 1187 року у Кл захоплюють Єрусалим, порівнюються з «іноплемянниками», що захопили Ковчег Завіту. Цими іноплемянниками у Старому Завіті є філістимляни (1-А Самуїлова 4:1-12)¹⁶⁸. Також І. Срезневський подає низку прикладів з перекладних біблійних текстів, у яких руський термін «іноплемянник» має оригінальний грецький відповідник «ἀλλογενής» (allogenes – іншого роду) та «ἀλλόφυλος» (allophulos – іншого племені)¹⁶⁹.

Причому варто згадати, що в одному випадку хроніст, пишучи про черговий половецький набіг, бідкається, що русинам належить зазнавати бід від «языку странну . и безаконну . и лукавнейшу паче всея земля»¹⁷⁰. «язык» вжито в значенні «народ», а означення його як «странного» зумовлено опозицією понять «земля» – «страна». «Земля» – це свій, окультурений простір, натомість «страна» позначає щось «зовнішнє», «чуже»¹⁷¹. Звідси й «языкъ странньи», тобто «чужий» народ, такий собі питомо місцевий відповідник поняття «allogenes».

¹⁶⁷ Чекин Л. Безбожные сыны Измайловы. С. 692.

¹⁶⁸ ПСРЛ. Т. II. Стп. 84, 88.

¹⁶⁹ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. – СПб, 1893. Том первый. А–К. Стп. 1104.

¹⁷⁰ ПСРЛ. Т. II. Стп. 214.

¹⁷¹ Толочко О. Образ чужинця в картині світу домонгольської Русі. С. 29-30.

Ще одним показовим курйозом, який демонструє механізм перенесення грецької мовної гри на місцевий ґрунт, є пасаж зі статті 1068 року ПВЛ про язичницькі забобони щодо зустрічі з чорноризцем, «єдинцем», або свинею¹⁷².

Як зауважує В. Арістов, слово «єдинець» у цьому контексті треба розуміти як «інок/відлюдник», за аналогією зі спорідненим словом «єдинак», яке є прямою калькою грецького «μοναχος» (monachos – монах, відлюдник). Поява ж у тексті свині поруч із чорноризцем пов'язана зі спорідненим грецьким словом «μονιός» (monios), яке має подвійне значення: 1) самотня людина (відлюдник) і 2) самотній кабан (свиня). Таким чином, фраза «или єдинець . или свинью», імовірно, є припискою самого автора чи освіченого раннього читача ПВЛ. Знаючи грецьку мову, він вирішив зафіксувати цікавий мовний факт: слова «свиня» (яка загалом тлумачилася як символ гріховної нечистоти) та «монах» (символ духовної чистоти) у грецькій мові можуть бути висловлені спільнокореневими словами. З часом ця приписка потрапила до основного тексту хроніки як повноцінна частина оповіді, породивши пізніше уявлення про існування реального давньоруського забобону щодо зустрічі зі свинею¹⁷³.

Отже, руський термін «іноплемянник» увібрав у себе значення людей іншого роду/племені, чужоземців, а в одному зафіксованому випадку перекладач вирішив, що «рать половецская» є найкращим відповідником «варварської війни». Курйоз зі свинею та чорноризцем додатково показує, що грецькі слова для хроніста (чи раннього читача, який, втім, перебував у полі тієї ж культури) відігравали велику роль та вкорінювалися у місцевій книжній культурі. До того ж це демонструє, що адаптація «іноземної» термінології стосувалася не лише означень степових народів, а була ширшим явищем давньоруського книжництва.

¹⁷² Повний текст виглядає так: «се бо не поганьски живемъ . въ стрѣчу вѣрующе . аще бо кто оусращетъ чернорисца . то възвращаетъся . или єдинецъ . или свинью . то не поганьский ли єсть се». Цит. за: Аристов В. Монах или свинья? (о слове єдинецъ в статье 1068 г. Повести временных лет). *Ruthenica. Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи*. 2016. Том XIII. С. 150.

¹⁷³ Аристов В. Монах или свинья? (о слове єдинецъ в статье 1068 г. Повести временных лет). С. 150-152.

Разом з тим, таке осмислення половців через неетнонімічні книжні терміни чудово доповнює тезу про те, що книжники не мали етнографічної зацікавленості в описі степових народів, натомість спиралися на авторитетні тексти, в цьому випадку запозичуючи термінологію.

Половці регулярно згадуються як беззаконні. Беззаконня у ПВЛ пов'язане зі всяким грубим порушенням моральних норм, незалежно від віри. Беззаконня може вчинити як християнин, так і язичник-половець¹⁷⁴. Християни вважаються безбожними у випадках убивств інших християн. Як приклад можна навести епізод, в якому Святополк відправляв своїх людей на вбивство Бориса. Хроніст пояснює такий «смысль Каиновъ» тим, що Святополк «исполниа безакониа»¹⁷⁵. Християни можуть поводитися гріховно, так само й можуть вчиняти беззаконня. Натомість нехристияни за визначенням не можуть вчинити гріх, адже вони не є християнами, а перебувають «поза законом» – є беззаконними¹⁷⁶.

Причому беззаконня має не лише релігійний, але й морально-етичний аспект. У «недатованому введенні» автор ПВЛ (з посиланням на Георгія Амартола) вказує, що в одних народів – закон писаний, тобто Святе Письмо, натомість інші народи, як-от половці, «законъ дѣржать ѿць своихъ»¹⁷⁷. Хроніста не влаштовують суто поведінкові аспекти життя степовиків: харчова поведінка, шлюбні стратегії та проливання крові. Однак ці твердження треба врівноважити тим, що для книжника саме віра диктувала правила побутової поведінки, адже після опису він протиставляє решті свою спільноту, наголошуючи на її християнськості.

¹⁷⁴ Конявская Е. Половцы в ранних летописях: оценки и интерпретации летописцев. Slověne. International Journal of Slavic Studies. 2015. № 1. С. 184.

¹⁷⁵ ПСРЛ. Т. II. Стп. 118.

¹⁷⁶ Конявская Е. Половцы в ранних летописях: оценки и интерпретации летописцев. С. 183-184.

¹⁷⁷ ПСРЛ. Т. II. Стп. 11.

«Їх» закон – це «наше» беззаконня; схоже, що цим і пояснюється на перший погляд внутрішньо суперечливе твердження хроніста про те, що населення «Вритании» «беззаконнаа законъ ѿць творать»¹⁷⁸.

Досі це були лише доволі поширені означення, які застосовуються щодо степовиків – «погані», «іноплемянні» та «беззаконні» неодноразово зустрічаються на сторінках хронік. Однак належить звернути увагу на менш поширені епітети, якими наділяються половці, а точніше – їх очільники. Наприклад, Кончакъ маркується як «бѣгостудный» та «злоу начальникъ»¹⁷⁹. Проте найяскравішою є характеристика князя Боняка. Він згадується як «безбожный шолудивый» (причому ще один раз у статті 1140 року: «Бонакъ шелудивый»)¹⁸⁰. Останній термін, який означає «коростовий», «паршивий»¹⁸¹, взагалі має риси дегуманізації. Боняк не один раз описується в звіриних термінах. Так, під час приготування походу Давида Ігоровича та Боняка на угрів у статті 1097 року, останній опівночі почав «выти вольчьски . и ѿвыса ему волкъ . и начаша мнози волци выти»¹⁸².

Хроніст не мав етнографічного інтересу в описі духовних практик половців, а використав літературне кліше, запозичене із візантійського твору «Житіє Константина»¹⁸³. Втім, навіть якщо Боняк насправді не вив, як вовк, то таким, на думку хроніста, він мав би бути, адже в давньоруській книжності неодноразово зустрічаються протиставлення «людської» культури звірячій – тобто зіпсованій людській¹⁸⁴.

Картина неетнонімічних означень, якими характеризувалися степові народи, не була статичною. Вона змінювалася відповідно до поглядів окремих хроністів, періоду та, сказати б, геополітичної обстановки. Схоже, на

¹⁷⁸ ПСРЛ. Т. II. Стп. 11.

¹⁷⁹ ПСРЛ. Т. II. Стп. 612.

¹⁸⁰ ПСРЛ. Т. II. Стп. 222, 303.

¹⁸¹ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. – СПб, 1912. Том третий. Р–Я. Стп. 1588.

¹⁸² ПСРЛ. Т. II. Стп. 245.

¹⁸³ Tolochko O. Why Did the Polovtsian Khan Boniak Howl like a Wolf? *Journal of Ukrainian studies*. 2008-2009. Vol. 33-34. P. 459-462.

¹⁸⁴ Толочко О. Образ чужинця в картині світу домонгольської Русі. С. 33.

використання (а точніше на замовчування) конкретних термінів впливали політичні стосунки між степовими народами та руськими князями. Так, у статті 1060 року «Торкы» без жодних обмовок називаються поганями¹⁸⁵. Зовсім інше ставлення простежується щодо тих степовиків, які осідали на кордонах князівських володінь та переходили на службу до князів. З середини XII століття чорні клобуки (до складу яких входили й торки) приймають політичну зверхність київського князя та беруть участь у його військових виправах¹⁸⁶. В цьому ж контексті показовим є «розщеплення» половців. В 1140-х роках у Кл щодо половців починає вживатися прикметник «дикі», який передбачає існування й половців «домашніх». Дуже цікаве протиставлення «своїх» та «чужих» степовиків знаходимо у Кл. у статті 1172 року читаємо: «Глѣбъ кнѣзь прислалъ баше Григора тысячкаго своего . с помощью . и Половци диции Концакъ с родомъ . своимъ . и свои Берендичи Бастѣва чадъ»¹⁸⁷. Половці Кончака – дикі, тоді як «Берендичи» – свої.

Справді, у хроніках міститься інформація про те, що деякі половці оселялися у містах на території Чернігівського князівства. М. Грушевський вважав, що ці групи половців перебували під руською зверхністю, подібно до торків та печенігів¹⁸⁸. Не-дикі половці також могли жити в своєму природному середовищі, в степах, не перебуваючи на руських територіях безпосередньо¹⁸⁹.

Взагалі, хроністи Кл мають доволі «прохолодне» ставлення до половців. Термін «погані» якщо й застосовується, то без супутніх означень на кшталт «іноплемянні» чи «безбожні», які надавали б негативних конотацій. До того ж, прикметник «безбожний» в усьому тексті Кл, який охоплює проміжок статей від 1117 року по самісінький кінець XII століття, використовується лише один

¹⁸⁵ ПСРЛ. Т. II. Стп. 151.

¹⁸⁶ Плетнёва С. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. *Материалы и исследования по археологии СССР. Труды Волго-Донской археологической экспедиции*. 1958. № 62. С. 219.

¹⁸⁷ ПСРЛ. Т. II. Стп. 548.

¹⁸⁸ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Київ, 1992. Т. 2. С. 534.

¹⁸⁹ Пріцак О. Не-«дикі» половці / пер. з англ. Антон Яворський. *Східний світ*. 1995. № 1. С. 11.

раз – та й то стосовно «ляхів»-християн¹⁹⁰. Яскравим винятком є проміжок статей 1178-1184 pp., про що йтиметься далі.

Однак, напевно, найпоказовіший прояв відносності вживання негативних означень знаходимо в «Повчанні» Володимира Мономаха. З одного боку князь сам не гребує залучати в перебіг своїх військових кампаній половців (не називаючи їх ніяк інакше), разом з ними грабує територію Мінська та загалом розбирається в іменах окремих половецьких князів, але з іншого боку, ті половці, які пов'язані з діяльністю його політичного опонента Олега Святославича, двічі називаються «поганими»¹⁹¹.

Отже, неетнонімічні означення степових народів у руській книжності домонгольського часу (насамперед «погані», «беззаконні» та «іноплемянники») виступали категоріями іновірства та іноплемянництва, а також несли яскраво виражене релігійне та морально-етичне навантаження. Хоч «поганство» степовиків було об'єктивною реальністю, деякі терміни, в яких осмислювалися кочовики, мали книжне походження. Яскравим прикладом є термін «іноплемянник», що є буквральним перекладом грецького «allogenes». Щодо окремих очільників кочових народів книжники могли використовувати ще гостріші епітети. Водночас використання негативно забарвленої риторики не було сталим. Автори могли пом'якшувати свою риторику щодо кочовиків залежно від ступеня інтеграції степових народів до руської орбіти впливу чи таврувати «поганими» винятково тих номадів, які виступали на боці політичних опонентів.

¹⁹⁰ ПСРЛ. Т. II. Стп. 313.

¹⁹¹ ПСРЛ. Т. I. Стп. 249, 254. Гуревич К. И. Образ половцев в средневековых источниках : дис. ... канд. фил. наук: 10.01.01 / Высшая школа экономики. Москва, 2021. С. 61-63.

Розділ 4. Проблема атрибуції літературних означень степових народів у давньоруській книжності.

Нарешті залишається поставити останнє питання про атрибуцію тих чи інших літературних найменувань. Інакше кажучи – кому вони належать?

Тетяна Вілкул, досліджуючи взаємозв'язок між ПВЛ та Хронографом (перекладною компіляцією історичних біблійних книг, грецьких хронік та інших історичних творів, як-от «Історія іудейської війни» Йосифа Флавія), дійшла до цікавого для нас висновку. Вона встановила, що в статті 1065 року присутня вставка з «Хроніки» Амартола, яка оповідає про чудеса. Одначе в цій статті присутня лише перша частина повідомлення, її ж продовження знаходиться у статті, датованій суттєво пізнішим часом, – у статті 1114 року. Оскільки ці два уривки збігаються тематично та є двома розірваними повідомленнями однієї серії, Тетяна Вілкул стверджувала, що обидві статті (1065 та 1114 року) були написані однією людиною, яку треба вважати «укладачем ПВЛ» та датувати його роботу не раніше 1114 року¹⁹².

Думки дослідниці можна доповнити спостереженнями Олексія Толочка. Зокрема, він звернув увагу на специфічну рису датування подій у ПВЛ – використання індіктів років. Один із таких індіктів присутній у вельми відомому колофоні Сильвестра, який зберігся у Лавр. після статті 1110 року та який сам датований 1116 роком. Вказання індіктів років – річ рідкісна та, судячи з усього, вагома – індікти вказувалися лише під час опису важливих, на думку хроніста, подій. У ПВЛ індікти років розташовані серією, яка розпочинається 1074 року та закінчується 1115 року. Власне, перенесення мощей Бориса та Гліба відбулося в травні 1115 р., а приписка Сильвестра, як встановив О. Толочко, вказує, що він закінчив свою роботу в березні-серпні 1116 року¹⁹³. Це, а також низка спільних стилістичних ознак у фінальних статтях хроніки (1095, 1096, 1102, 1104, 1111 та 1112 pp.)¹⁹⁴ дозволяють

¹⁹² Вилкул Т. Повесть временных лет и Хронограф. С. 81-82.

¹⁹³ Толочко А. Перечитывая приписку Сильвестра 1116 г. С. 161-164.

¹⁹⁴ Толочко А. Перечитывая приписку Сильвестра 1116 г. С. 163.

висувати небезпідставні припущення про те, що автор, якому належить колофон та серія індиктних датувань – імовірно, одна людина.

На підставі дуже ретельного та скрупульозного «лінгво-текстологічного аналізу» В. Русинов дійшов висновку про належність солідного хронологічного проміжку 1051-1117 рр. перу однієї людини. Підставами для цих умовиводів стали специфічні риторичні фрази, свідчення автора про самого себе від першої особи, згадка про існування згаданої речі і в дні хроніста, згадки про половців як про «ворогів наших» та низка інших ознак.

Автором всього комплексу статей вказаного хронологічного діапазону, а також і всієї ПВЛ, В. Русинов вважав деякого Василя¹⁹⁵. Думка про те, що автором хроніки міг бути Василь, походить від уривку статті 1097 року: «се Василю шлю та . иди к Василкови тезу своєму»¹⁹⁶. Що ж, можливо, автором ПВЛ і справді треба вважати Василя зі статті 1097 року. Але лише з оглядом на те, що Василь – це той самий Сильвестр, який залишив колофон 1116 року. Вадим Арістов продемонстрував, що під іменем Василя у хроніці міг фігурувати Сильвестр, який уже був відомий під своїм хрестильним іменем, але ще не змінив ім'я після прийняття чернечого постригу¹⁹⁷.

До думок дослідників можна додати ще деякі спостереження. У ПВЛ у статті 986 року поміщено об'ємний текст, за яким в історіографії закріпилася назва «Розповідь філософа». «Філософ» розповідає ще поганському князю Володимирі історію людства від створення світу. Тетяна Вілкул дійшла висновку, що «Розповідь» та «недатоване введення» мають спільні тематичні елементи та один і той самий набір використаних джерел. Разом з тим ці дві частини тексту перегукуються зі статтями 1111-1114 років, що дає підстави говорити про те, що автор «Розповіді» та «недатованого введення» є автором статей 1111-1114 років, тобто є автором ПВЛ¹⁹⁸.

¹⁹⁵ Русинов В. Летописные статьи 1051 — 1117 гг. в связи с проблемой авторства и редакций «Повести временных лет». С. 122-146.

¹⁹⁶ ПСРЛ. Т. I. Стп. 265. Частинка «тезу своєму» відсутня в Іпат.

¹⁹⁷ Аристов В. Василий-Сильвестр (о личности автора Повести временных лет). С. 169-171.

¹⁹⁸ Вилкул Т. О происхождении «Речи Философа». С. 10-14.

В цьому контексті показовою є тематична подібність недатованого опису харчової поведінки половців на початку хроніки та опису кулінарних вподобань заклепаних Александром Македонським народів зі статті 1096 року. Нагадаю, в ПВЛ ці народи «адаху скверну всаку . комары мухы . коткы . змѣа . мртѣца не погребати. но адаху и женьскиѣ изъврагы (адаху). и скоты вса нечистыа»¹⁹⁹. Цей опис майже ідентичний тому, що міститься в «Одкровенні», за винятком хіба що того, що в ПВЛ заклепані народи не їли «мерзых плоти» та «дѣти своа мертвыа»²⁰⁰. Разом з тим опис заклепаних народів тематично перегукується з описом половців – вони «адуше мртвечину . и всю нечѣстоту . хомакы и сусолы (...)»²⁰¹.

Як було продемонстровано, автором ПВЛ половці ототожнювалися з ізмаїльтянами з «Одкровення» Псевдомефодія, тому з великою імовірністю можна стверджувати, що тематичні збіги в описах харчової поведінки – не випадкові, що вказує на авторську єдність статті 1096 року й «недатованого введення», а разом з тим додає ще один аргумент на користь тези про єдиного автора всього тексту ПВЛ.

Окрім цього, текст статті 1096 року дає змогу сказати дещо про «соціальний» розподіл літературних означень. У тексті статті маємо приклад новгородця Гуряти Роговича, який був інформатором хроніста щодо відомостей про дивні народи, заклепані в північних горах, яку почув його отрок. Важливим є те, що Гурята самостійно не «впізнав» у тих народах народи з «Одкровення». Натомість освічений Сильвестр, людина книжної культури, одразу правильно їх ідентифікував та поділився знаннями з новгородцем. Ця ситуація тим показовіша, що Гурята – представник еліти, але навіть попри це він не був знайомий з твором Псевдомефодія, і навряд чи ідентифіковував половців з апокрифічними ізмаїльтянами.

¹⁹⁹ ПСРЛ. Т. II. Стп. 225-226.

²⁰⁰ Мильков В. Древнерусские апокрифы. С. 675.

²⁰¹ ПСРЛ. Т. II. Стп. 11-12.

Також можна висловити деякі міркування щодо одного з хроністів Кл. Як уже було згадано, проміжок статей 1178-1184 рр. стилістично різоче відрізняється від решти тексту Кл. Половці тут отримують доволі жорстку характеристику. 1178 р.: «безбожнии . Измалтанѣ . ѡканьнии . Агаране . нечѣстии . ищадыа дѣломъ . и нравомъ сотонинымъ . именемъ Кончакъ . злоу начальникъ»²⁰². На початку статті 1183 року повідомляється, що прийшли «Измалтане . безбожнѣи Половци», але через Боже заступництво вони не вчинили жодної «пакости»²⁰³. У наступній статті, датованій 1184 роком, міститься таке: «ѡканьныи и безбожныи и треклатыи Кончакъ»²⁰⁴. Вчергове зауважу: у всьому тексті Кл подібні вислови щодо половців містяться виключно у статтях 1178-1184 рр.

Окремо варто зупинитися на епітеті «треклатыи». У тексті Кл Кончак згадується не лише у статтях 1178, 1183 та 1184 років. Так, вперше його ім'я фігурує у статті 1172 року, востаннє – 1188 року. Однак з-поміж усіх повідомлень лише ці три статті мають яскраве літературне оформлення. У *першій* емоційно забарвленій статті хроніст називає князя багатьма епітетами, однак оминає слово «треклятий». У *другій* статті ситуація є ідентичною. І нарешті у *третьій* статті Кончак охарактеризовується як «треклатыи». Якщо слідувати внутрішній логіці тексту, хроніст у трьох статтях тричі «кляв» Кончака і, можна припустити, саме через це він є «треклятим».

Важливо зауважити, що зіставлення з Лаврентіївським літописом лише підкріплює тезу про свідоме наречення Кончака «треклятим» в тексті Кл. У Лавр., який, як і Кл, оповідає про події XII століття, Кончак не згадується взагалі. Скоріше за все, це пояснюється тим, що в очах суздальського книжника постать Кончака та його діяльність не були достатньо важливими, щоб отримати своє місце у хроніці. Вочевидь, свою роль зіграла суто географічна віддаленість від степу. Натомість для київського книжника Кончак

²⁰² ПСРЛ. Т. II. Стп. 612.

²⁰³ ПСРЛ. Т. II. Стп. 628.

²⁰⁴ ПСРЛ. Т. II. Стп. 634.

був насущною проблемою, про яку він не міг не написати. Разом з тим «мовчання» Лавр. лише підтверджує, що літературний образ Кончака в Кл був суто київським літературним конструктом, який створювався «на злобу дня» та підпорядковувався внутрішній логіці тексту.

З огляду на лексичну подібність статей 1178-1184 рр., необхідно поставити питання: чи не належать вони одному автору? Відповідь на це питання вже дав Борис Рибаків. Він вважав, що ледве не кожен руський князь XII століття мав особистого хроніста, який писав хроніки на княже замовлення та які після цього увійшли до Київського літопису. Зокрема, Б. Рибаків виділяв так званий «літопис Святослава Всеволодовича», який охоплював період від 1179 до 1186-1194 років²⁰⁵. Цікавий нам проміжок статей (1178-1184 рр.) якраз входить в заявлену дослідником хронологію. Серед текстуальних ознак, за якими можна вирізнити автора статей 1178-1184 рр., Б. Рибаків виділяв характерні етнонімічні та неетнонімічні найменування половців та їх очільника Кончака²⁰⁶. Хоч в існуванні «підручних» хроністів небезпідставно можна сумніватися²⁰⁷, адже Кл писався не при княжих дворах, а у Видубицькому монастирі²⁰⁸, висновки Б. Рибаків про належність статей 1178-1184 рр. одному хроністу виглядають переконливо.

Сучасні дослідження пропонують інший методологічний підхід щодо структурування хроніки. Новітній лінгвістичний аналіз І. Юр'євої засвідчує, що один із помітних мовних «швів» Кл проходить по статтях 1183/1184 рр.²⁰⁹ Водночас пряме текстологічне тлумачення її висновків потребує обережності. На перший погляд, це вступає в суперечність зі спостереженнями Б. Рибаків про лексичну єдність масиву статей.

²⁰⁵ Рыбаков Б. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». С. 131-138.

²⁰⁶ Рыбаков Б. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». С. 132.

²⁰⁷ Котляр М. Київський літопис XII ст. Історичне дослідження. Київ, 2009. С. 16, 29-30.

²⁰⁸ Аристов В. Проблемы происхождения сообщений Киевской летописи. *Ruthenica. Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи*. 2011. Том X. С. 135.

²⁰⁹ Юрьева И. К определению текстологических границ внутри Киевской летописи: некоторые грамматические и лексические данные. С. 327-328.

Однак цю суперечність можна вирішити, якщо перестати дивитися на проміжок статей 1178-1184 рр. як на продукт одного автора-очевидця, а натомість поглянути на текст як на результат пізнішої редакторської роботи. Тексти, що є наслідком роботи укладачів Київського зводу, були інтегровані в текст хроніки одномоментно²¹⁰. Зводячи текст до купи, видубицький укладач міг здійснювати літературну обробку тексту. Таким чином, літературна подібність статей 1178, 1183 та 1184 років може бути ознакою не авторської, а укладацької роботи часів оформлення Київського літопису.

Разом з тим цей висновок дає глибше розуміння побутування літературних означень, пов'язаних із половцями. На межі XII-XIII століть, у часи оформлення Кл, коли половці уже були міцно інтегровані в руську політичну культуру, деякі люди (тут ми маємо підстави говорити лише про укладача хроніки) зберігали відверто негативне ставлення до цих степовиків, використовуючи поняття («ізмаїльтяни», «агаряни», «безбожні»), які були закладені ще Сильвестром.

Однак хибним буде вважати, що всі автори, які так чи інакше торкалися генеалогії степових народів, були суголосними у своїх поглядах. Так, автор Етногенеалогічного трактату, як його запропонували називати публікатори, вважав, що від нащадків Лота «быша торкомени»²¹¹, але аж ніяк не від ізмаїльтян, як вважав Сильвестр – «Измаило роди . ѿ . сѣа . ѿ нихъ же суть . Торькмени...»²¹². Якщо датування публікаторами виникнення ЕТ часом не пізніше XII століття правильне, то ми отримуємо дуже цікавий приклад фактично одночасного побутування двох різних точок зору на походження торкменів. Проте варто ще раз зауважити, що ЕТ потребує ретельного текстологічного дослідження.

Наприкінці можна сказати дещо про генеалогічні уявлення книжників першої чверті XV століття. В Іпатіївському списку ГВл одна із частин статті

²¹⁰ Аристов В. Проблемы происхождения сообщений Киевской летописи. С. 133, 135.

²¹¹ Вершинин К., Андрейчева М. Древнерусский этногенеалогический трактат (часть 1). С. 16.

²¹² ПСРЛ. Т. II. Стп. 224.

1201 року присвячена «єдиномуу гоудьцю же Шреви». Вадим Ставиский встановив, що варіант прочитання Хлебніковського списку ГВл точніше відображає протограф, повідомлення якого виглядає так: «є^{ди}номуу гв^дцю жеореви»²¹³. «жеореви» цілком правдоподібно походить від тюркського «жирау», яким називалися виконавці тюркських епічних пісень²¹⁴. Однак переписувач Іпат. першої чверті XV століття²¹⁵ в своїй свідомості, імовірно, пов'язав «жеореви» («же ореви») з іменем одного з мадіамських царів, якого звали Орив. Прикметно, що цей цар був знищений Гедеоном, який, нагадаю, в статті 1096 року загнав ізмаїльтян в Єстривську пустелю. Найцікавішим є те, що в книзі суддів «мадіанитяни» ототожнювалися з «ізмаїльтянами»²¹⁶.

Отже, укладач Іпат. на початку XV століття більше був знайомий з біблійною генеалогією ізмаїльтян (навіть таким нюансом, як ототожнення їх з мадіанитянами в деяких місцях Біблії), ніж із тонкощами тюркської соціальної організації минулого. Закладена Сильвестром оптика перемогла.

Проведений аналіз атрибуції дозволяє стверджувати, що первинний комплекс літературних означень та генеалогій степових народів був створений зусиллями Сильвестра – автора ПВЛ. Хоч у давньоруській книжності були присутні й альтернативні погляди (як у випадку з ЕТ), закладена Сильвестром оптика виявилася найжиттєздатнішою. У КЛ вона знайшла собі місце у статтях 1178-1184 рр. Ба більше, цей погляд залишався домінантним навіть на початку XV століття – для переписувачів авторитетна старозавітна генеалогічна традиція виявилася зрозумілішою та ближчою, ніж реалії тюркської соціальної організації минулого.

²¹³ Цит. за: Ставиский В. Песни половецкие. *Ruthenica. Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи*. 2014. Том XII. С. 173, 174.

²¹⁴ Ставиский В. Песни половецкие. С. 176. Також див.: Галицько-Волинський літопис: текстологія / за ред. О. Толочка. Київ, 2020. С. 94.

²¹⁵ Саме цим часом (кінець 1410-х-початок 1420-х років) на підставі дослідження водяних знаків рукопису Б. Клосс датував створення Іпатіївського літопису. Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись / с предисл. Б. Клосса. Москва, 1998. С. F.

²¹⁶ Ставиский В. Песни половецкие. С. 174-175.

Висновки

У кваліфікаційній роботі було проаналізовано комплекс літературних найменувань, що вживалися на позначення степовиків у руській книжності домонгольського часу. Проведений аналіз дозволив зробити такі висновки.

Світобачення давньоруських книжників не мало суто етнографічного характеру. Конструювання літературних означень не спиралося на емпіричні дослідження чи реальні контакти зі степом. У дослідженні чітко розмежовано справжні емпіричні етноніми («половці», «печеніги») та літературні конструкти, породжені книжним середовищем.

Замість простої фіксації реальних фактів книжники спиралися на масив доступних їм текстів (Святе Письмо, апокрифічна література, візантійські хроніки, агіографія). Саме зануреність у це специфічне текстове середовище надавала хроністам готові шаблони для опису степовиків, внаслідок чого в джерелах останні постають як «ізмаїльтяни», «агаряни», а також зображуються в категоріях іновірства («погані», «безбожні», «беззаконні») та іноплемянництва. Продемонстровано, що автор ПВЛ за допомогою біблійних цитат та алюзій конструював образ Русі як Нового Ізраїля. Через це навколишній степовий простір закономірно «заселявся» сучасними нащадками старозавітних антиподів богообраного народу.

На процес мапування простору активно впливав літургійний час. Так, виявлено, що збіг дати нападу половців 20 червня з днем пам'яті Мефодія Патарського став вирішальним чинником для залучення ранньовізантійського апокрифічного твору «Одкровення» Псевдомефодія для опису походження степових народів.

Біблійні образи могли використовуватися ситуативно. Втім, це не означає, що їх вибір був випадковим. Так, ототожнення печеніжина з Голіафом-філістимлянином у статті 993 року не мало суто генеалогічної мети, але підпорядковувалося символічному виміру протистояння.

Картина використання літературних означень не була стабільною. Вона змінювалася залежно від політичної кон'юнктури (як-от пом'якшення

риторики щодо інтегрованих союзників – чорних клобуків) та поглядів окремих авторів. Яскравим прикладом останнього є проміжок статей Київського літопису за 1178-1184 роки, автор якого зберігав доволі жорстке ставлення до половців, використовуючи закладені ще Сильвестром, автором ПВЛ, літературні означення, попри тенденцію до дедалі більшої інтеграції кочових народів у руську орбіту.

Специфіка побутування цих означень безпосередньо пов'язана з проблемою їх атрибуції. Так, головним творцем комплексу найменувань степових народів виступає одна людина – Сильвестр, якого треба вважати автором Повісті временних літ. Разом з тим встановлено, що статті Київського літопису за 1178-1184 роки так само, найімовірніше, належать одній людині – укладачу Київського літопису. Однак давньоруська інтелектуальна генеалогічна традиція не була монолітною. Як засвідчує Етногенеалогічний трактат, паралельно в часі існували й альтернативні погляди на походження степовиків (виведення торкменів від Лота, а не від Ізмаїла). Однак у довгостроковій перспективі Сильвестрова оптика перемогла, про що свідчить використання біблійних генеалогій (ізмаїльтян/мадіанитян) переписувачами хронік навіть у XV столітті.

Таким чином, сукупність проаналізованих літературних означень розкриває механізми середньовічного інтелектуального освоєння «чужого» простору. Давньоруські книжники, стикаючись із незрозумілим простором степу, прагнули осмислити та впорядкувати його. Для здійснення цього вони описували степ через доступну їм систему координат, надаючи степовим народам імена, почерпнуті з авторитетних текстів книжної культури, що циркулювала в їхньому середовищі.

Список використаних джерел та літератури:

1. Джерела:

1.1. Неопубліковані (архівні документи):

1. ГИМ. Син. 167 (Миня служебная, июнь. XII в.) URL: https://catalog.shm.ru/api/spf/2z2zcrdfNyIa-HjCIJu7njISG70Y8xQvoJrJV_t5-L_43anA1v_bWjO5vryAyoso.pdf (дата звернення: 14.03.2026).

1.2. Опубліковані (збірки документів, окремі публікації документів):

1. Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. Київ: Час, 1991. 235 с.
2. Аноним Галл. Хроника и деяния князей или правителей польских / пер. Л. Попова. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1961. 171 с.
3. Библиотека литературы Древней Руси / ред. Д. Лихачев. – Санкт-Петербург: Наука, 1997. Т. 4. 688 с.
4. Гильфердинг А. Неизданное свидетельство современника о Владимире Свтом и Болеславе Храбром. Москва: Типография Александра Семена, 1856. 43 с.
5. Истрин В. М. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе: текст, исследование и словарь. – Петроград: Российская государственная академическая типография, 1920. Т. I: Текст. XVIII, 612 с.
6. Истрин В. Первая книга Хроники Иоанна Малалы. *Записки Императорской Академии наук*. 1897. Том I, № 3. С. 1-29.
7. Книга Буття. Давньослов'янський четій текст за списками XIV–XVI століть / вступ, упор. тексту Т. Вілкул, покажчики слів С. Ніколаєв. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2020. Серія «Київське християнство», Т. XXII. 640 с.
8. Козьма Пражский. Чешская хроника / пер. Г. Санчук. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1962. 295 с.
9. Мильков В. Древнерусские апокрифы. Санкт-Петербург: Издательство РХГИ, 1999. 893 с.
10. Молдован А. Слово о законе и благодати Илариона. Киев: Наукова думка, 1984. 240 с.

11. Острозька Біблія / опрацював та приготував до друку єрмн. архимандрит др. Рафаїл (Роман Торконяк). Львів: Благодійний Фонд «Книга», 2006. 1957 с.
12. Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись: издание второе / под. ред. А. Шахматова. – СПб, 1908. 638 с.
13. Полное собрание русских летописей. Т.1. Лаврентьевская летопись: издание второе. – Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1926-1928. 379 с.
14. Слово о полку Игореве / ред. Ю. А. Андреев. Ленинград: Советский писатель, 1985. XXXVIII, 498 с.
15. Смирнов С. Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины (тексты и заметки). Москва: Синодальная типография, 1912. 568 с.
16. Срезневский И. Память и похвала князю Владимиру и его житие по списку 1494 г. *Записки Императорской Академии наук*. 1897. Том I, № 6. С. 1-12.
17. Шляпкин И. Русское поучение XI века о перенесении мощей Николая чудотворца. СПб: Типография и хромофотография А. Траншель, 1881. 23 с.
18. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum, Nova series. Berolini, 1923. Tomus II: Cosmae Pragensis Chronica Boemorum / ed. B. Bretholz. XCIV, 296 p.
19. Monumenta Poloniae Historica. Nova series. Kraków, 1952. Tomus II: Galli Anonymi Cronicae et Gesta Ducum sive Principum Polonorum / ed. K. Maleczyński. CXII, 198 p.
20. The Book of Jubilees / trans. by James C. Vanderkam. Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium. Vol. 511. Scriptores Aethiopici. Tomus 88. Lovanii, 1989. 406 p.

2. Література:

2.1. Монографії, збірки статей, брошури, тези конференцій:

1. Андрейчева М. Образы иноверцев в Повести временных лет. СПб: Нестор-История, 2018. 184 с.
2. Барац Г. О составителях «Повести временных лет» и ее источниках, преимущественно еврейских. Берлин, 1924. 262 с.

3. Ведюшкина И. Этногенеалогии в Повести временных лет. *Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. Генеалогия как форма исторической памяти* / отв. ред Е. Мельникова. Москва, 2004. С. 52 – 60.
4. Вілкул Т. Літопис і хронограф. Студії з домонгольського київського літописання. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 518 с.
5. Водолазкин Е. Всемирная история в литературе Древней Руси (на материале хронографического и палейного повествования XI-XV вв.). СПб: Издательство «Пушкинский Дом», 2008. 488 с.
6. Галицько-Волинський літопис: текстологія / за ред. О. Толочка. Київ: Академперіодика, 2020. 929 с.
7. Гимон Т., Гиппиус А. Русское летописание в свете типологических параллелей (к постановке проблемы). *Жанры и формы в письменной культуре средневековья*. Москва, 2006. С. 174–200.
8. Гірц К. Інтерпретація культур: Вибрані есе / пер. з англ. Н. Комарова. Київ: Дух і Літера, 2001. 542 с.
9. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Київ: Наукова думка, 1992. Т. 2. 640 с.
10. Данилевский И. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX– XII вв.); Курс лекций. Москва: Аспект Пресс, 1998. 399 с.
11. Данилевский И. Повесть временных лет: Герменевтические основы источниковедения летописных текстов. Москва: Аспект-Пресс, 2004. 379 с.
12. Данилевский И. Потоп и Русская земля (к вопросу об исторических взглядах древнерусского летописца). *От Бытия к Исходу: отражение библейских сюжетов в славянской и еврейской народной культуре* / отв. ред. В. Петрухин. Москва, 1998. Вып. 2. С. 263–269.
13. Колесов В. Мир человека в слове Древней Руси. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1986. 312 с.
14. Котляр М. Київський літопис XII ст. Історичне дослідження. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 316 с.

15. Литвина А., Успенский Ф. Русские имена половецких князей: Междинастические контакты сквозь призму антропонимики. Москва: Полимедиа, 2013. 280 с.
16. Літопис руський / пер. з давньорус. Л. Махновець. Київ: Дніпро, 1990. XIV, 591 с.
17. Лосева О.В. Русские месяцесловы XI–XIV веков. Москва: Памятники исторической мысли, 2001. 420 с.
18. Назаренко А. «Никола Вешний»: новое об обстоятельствах установления на Руси памяти святителя Николая Мирликийского 9 мая. *Церковь в истории России*. Сб. 11. Москва, 2016. С. 258–284.
19. Петров Н. Николаи домонгольской Руси. СПб: Академия Исследования Культуры, 2019. 354 с.
20. Повесть временных лет / пер. с древнерус. Д. Лихачев, О. Творогов. Комм. и статьи А. Боброва и др. СПб: Вита Нова, 2012. 512 с.
21. Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись / с предисл. Б. Клосса. Москва: Языки русской культуры, 1998. 648 с.
22. Ричка В. «Київ – Другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. 243 с.
23. Рыбаков Б. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». Москва: Наука, 1972. 520 с.
24. Рыздзевская Е. Древняя Русь и Скандинавия IX–XIV вв. Москва: Наука, 1978. 240 с.
25. Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв. / глав. ред. С. Шмидт. Москва: Наука, 1984. 406 с.
26. Сендерович С. Метод Шахматова, раннее летописание и проблема начала русской историографии. *Из истории русской культуры*. Москва, 2000. Т. I. С. 461–499.
27. Толочко А. Очерки начальной руси. Киев, Санкт-Петербург: Лаурус, 2015. 336 с.

28. Хрусталеv Д. Разыскания о Ефреме Переяславском. СПб: Евразия, 2002. 447 с.
29. Чекин Л. Безбожные сыны Измайловы. *Из истории русской культуры*. Москва, 2000. Т. I. С. 691–716.
30. Berend N. «The villainous deeds of Ishmaelites»: muslim rites in christian Hungary. *Ritus infidelium. Miradas interconfesionales sobre las prácticas religiosas en la Edad Media* / ed. J. Martínez Gázquez, J. V. Tolan. Madrid, 2013. P. 247–259.
31. Campopiano M. New Perspectives on Universal Chronicles in the High Middle Ages. *Universal Chronicles in the High Middle Ages* / ed. by Campopiano M. York, 2017. P. 1–19.
32. Franklin S. Borrowed Time: Perceptions of the Past in Twelfth-Century Rus'. *The Perception of the Past in Twelfth-Century Europe* / ed. by P. Magdalino. London and Rio Grande, 1992. P. 157–173.
33. Franklin S., Shepard J. The Emergence of Rus 750-1200. London and New York: Routledge, 1998. 450 p.
34. Griffin S. The Liturgical Past in Byzantium and Early Rus. Cambridge: Cambridge University Press, 2019. IX, 275 p.
35. Tolan J. V. Saracens. Islam in the medieval European imagination. New York: Columbia University Press, 2002. XIII, 359 p.
36. Tolochko O. Christian Chronology, Universal History, and the Origin of Chronicle Writing in Rus'. *Historical Narratives and Christian Identity on a European Periphery: Early History Writing in Northern, East-Central, and Eastern Europe (c. 1070–1200)* / ed. by I. Garipzanov. Turnhout, 2011. P. 207–229.
37. Tolochko O. The Primary Chronicle's 'Ethnography' Revisited: Slavs and Varangians in the Middle Dnieper Region and the Origin of the Rus' State. *Franks, Northmen, and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe* / ed. by I. Garipzanov, P. Geary and P. Urbančzyk. Turnhout, 2008. P. 169–188.
38. Trinity and Creation. A Selection of Works of Hugh, Richard and Adam of St Victor / ed. by B. T. Coolman, D. M. Coulter. Turnhout: Brepols, 2010. 430 p.

2.2. Статті:

1. Аристов В. Василий-Сильвестр (о личности автора Повести временных лет). *Ruthenica. Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи*. 2014. Том XII. С. 169-172.
2. Аристов В. Монах или свинья? (о слове единець в статье 1068 г. Повести временных лет). *Ruthenica. Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи*. 2016. Том XIII. С. 150.
3. Аристов В. Проблемы происхождения сообщений Киевской летописи. *Ruthenica. Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи*. 2011. Том X. С. 117-136.
4. Арістов В. Походження історичних повідомлень Пам'яті та похвали князю Володимиру Якова Мніха. *Ruthenica. Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи*. 2016. Том XIII. С. 50-82.
5. Арістов В. Чи було Ярославу 28 літ у 1016 році? (до ідеї про «Десятинні аннали»). *Ruthenica*. 2023. Seminarium. Спеціальний випуск. С. 47-60.
6. Вершинин К., Андрейчева М. Древнерусский этногенеалогический трактат (часть 1). *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2019. № 1. С. 14-17.
7. Вершинин К., Андрейчева М. Древнерусский этногенеалогический трактат. (Часть 2. Текстологический и источниковедческий комментарий). *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2020. № 1. С. 81-96.
8. Вилкул Т. О происхождении «Речи Философа». *Palaeoslavica*. 2012. Vol. XX/1. С. 1-15.
9. Вилкул Т. Повесть временных лет и Хронограф. *Palaeoslavica*. 2007. Vol. 15 (2). С. 56-116.
10. Дашкевич Я. Сарацени – таємничий народ середньовічної України (джерела та їхня інтерпретація). *Український археографічний щорічник*. 2009. Вип. 13/14. С. 7-37.

11. Дорошенко М. Ветхозаветная топонимика в статье 6604 (1096) года в Повести временных лет. *Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории*. 2007. Вып. 18. С. 370-382.
12. Карпов А. Об эсхатологических ожиданиях в Киевской Руси в конце XI – начале XII века. *Отечественная история*. 2002. № 2. С. 3-15.
13. Конявская Е. Половцы в ранних летописях: оценки и интерпретации летописцев. *Slověne. International Journal of Slavic Studies*. 2015. №1. С. 181-190.
14. Крюкова А. «Слово Мефодия Патарского»: обзор исследований. *Вестник Сыктывкарского университета. Серия гуманитарных наук*. 2023. № 3. С. 4-12.
15. Лаушкин А. «Праздничные выходы» на войну в домонгольской Руси. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2019. № 1 (75). С. 53-57.
16. Лаушкин А. Воскресный день в военной практике русских князей домонгольского времени. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2025. № 3 (101). С. 7-20.
17. Лаушкин А. Церковный календарь как средство заботы о будущем в домонгольской Руси. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. История*. 2023. № 4. С. 12-16.
18. Лотман Ю., Успенский Б. О семиотическом механизме культуры. *Труды по знаковым системам*. 1971. Вып. 5. С. 144-166.
19. Межжеріна Г. Субстантивно-ад'єктивна концептуалізація образу половця у східнослов'янських писемних пам'ятках XI–XIII ст. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*. Київ, 2012. № 26. С. 219-236.
20. Мильков В. Кирик Новгородец: грани творчества (к 900-летию древнерусского ученого и мыслителя). *Философский журнал*. 2011. № 2 (7). С. 91-123.
21. Плетнёва С. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. *Материалы и исследования по археологии СССР. Труды Волго-Донской археологической экспедиции*. 1958. № 62. С. 151-226.

22. Прицак О. Не-«дики» половці / пер. з англ. Антон Яворський. *Східний світ*. 1995. № 1. С. 5-12.
23. Русинов В. Летописные статьи 1051 — 1117 гг. в связи с проблемой авторства и редакций «Повести временных лет». *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия История*. 2003. Вып. 2. С. 111-147.
24. Савельев В. Адъективные показатели количества: категории пустоты и наполненности (на материале прямой речи в «Повести временных лет»). *Структуры и функции: исследования по русистике*. 2014. Т. 1, № 2. С. 132-159.
25. Сакович Е. Происхождение этнонима «половцы»: летописные сведения и мнения исследователей. *Народы и религии Евразии*. 2019. №4 (21). С. 99-103.
26. Скржинская Е. Половцы. Опыт исторического истолкования этника (из архива ученого). *Византийский временник*. 1986. Том 46. С. 255-276.
27. Солнцев Н. Особенности описания «своих» и «чужих» в космографическом введении «Повести временных лет». *Via in tempore. История. Политология*. 2020. Том 47, № 3. С. 541-551.
28. Ставиский В. Песни половецкие. *Ruthenica. Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи*. 2014. Том XII. С. 172-178.
29. Толочко А. Перечитывая приписку Сильвестра 1116 г. *Ruthenica. Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи*. 2008. Том VII. С. 154-165.
30. Толочко О. Образ чужинця в картині світу домонгольської Русі. *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. 1992. Том I. С. 26-47.
31. Шахматов А. «Повесть временных лет» и ее источники. *Труды Отдела древнерусской литературы*. 1940. Т. IV. С. 11-150.
32. Юрьева И. К определению текстологических границ внутри Киевской летописи: некоторые грамматические и лексические данные. *Труды Института русского языка им. В.В. Виноградова*. 2021. № 1. С. 305-330.
33. Brzozowska Z. Who Could ‘the Godless Ishmaelites from the Yathrib Desert’ Be to the Author of the Novgorod First Chronicle? The Apocalypse of Pseudo-Methodius

in Medieval South and East Slavic Literatures. *Studia Ceranea*. 2019. № 9. P. 369-389.

34. Kraft A. The Last Roman Emperor Topos in the Byzantine Apocalyptic Tradition. *Byzantion*. 2012. № 82. P. 213-257.

35. Tolochko O. Why Did the Polovtsian Khan Boniak Howl like a Wolf? *Journal of Ukrainian studies*. 2008-2009. Vol. 33-34. P. 459-462.

3. Довідкові (бібліографічні) видання, енциклопедії, словники:

1. Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. – СПб: Типография Императорской Академии Наук, 1902. Том второй. Л–П. 917 с.

2. Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. – СПб: Типография Императорской Академии Наук, 1893. Том первый. А–К. 771 с.

3. Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. – СПб: Типография Императорской Академии Наук, 1912. Том третий. Р–Я. 996 с.

4. Рукописи:

4.1. Дисертації

1. Гуревич К. И. Образ половцев в средневековых источниках : дис. ... канд. фил. наук: 10.01.01 / Высшая школа экономики. Москва: ВШЭ, 2021. 243 с.

Додатки

Додаток 1. Порівняння уривків текстів ПВЛ та «Одкровення».

Цікаві для нас частини тексту в порівнянні з «Одкровенням» виглядають наступним чином. Жирним шрифтом позначені спільні місця ПВЛ та «Одкровення», курсивом – унікальна інформація в ПВЛ.

ПВЛ	«Одкровення»
аще ли бо си суть ѿ пустына Етривьскиа . <i>межи вѣстокомъ и сѣверомъ</i> . ищѣло жь естъ . <i>ихъ колѣнъ</i> . <i>ѿ (4 – Д. П.). Торкмене. и Печенѣзи . Торци . Половьцѣ .</i> Мефедии же свидѣтельствуєть ѿ нихъ . <i>ѿко . ѿ (8 – Д. П.). колѣнъ</i> пробѣглѣ суть егда исѣче ѿ Гедешнѣ . <i>ѿсмь ихъ</i> . бѣжа в пустыню . <i>а . ѿ (4 – Д. П.). исѣче</i>²¹⁷.	(...) И прииде во пустыню Савы и исѣче роды чадъ Измаилевъ, сына Агарина Егюптяныня, робица Сарина, жены Аврамля. И разбѣгошася вси и бѣжаша в поустыня въ Етривъ. (...)Иже Гедеонъ исѣче воя ихъ и прогна а в поустыню Етривъ, отнюдоу же быша и пришли, и оставили отъ нихъ дань даяти начаша сыномъ Израилевымъ. И отиде ихъ въ вѣнѣшнюю поустыню осмь племень²¹⁸.

²¹⁷ ПСРЛ. Т. II. Стп. 224.

²¹⁸ Цит. за: Шахматов А. «Повесть временных лет» и ее источники. С. 101-102.